

Міністерство внутрішніх справ України
Львівський державний університет внутрішніх справ

На правах рукопису

ПЕТРОВИЧ ЗОРЯНА ЗЕНОНІВНА

УДК 340.12 (043.3)

**ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВЕ РОЗУМІННЯ
ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ СОЦІУМУ І ПРАВА**

12.00.12 – філософія права

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник
Романова Альона Сергіївна,
кандидат юридичних наук, доцент

Львів – 2015

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ОНТОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВЗАЄМОЗВ’ЯЗКУ СОЦІУМУ І ПРАВА	10
1.1 Стан наукової розробки взаємозв’язку соціуму і права.....	10
1.2 Методологія дослідження розуміння взаємозв’язку соціуму і права... ..	16
1.3 Соціум як категорія філософії права.....	26
1.4 Право як засіб упорядкування соціуму.....	37
Висновки до розділу 1	45
РОЗДІЛ 2. ГНОСЕОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ВЗАЄМОЗВ’ЯЗКУ СОЦІУМУ І ПРАВА	48
2.1 Філософсько-правова типологія суспільства і права.....	48
2.2 Філософсько-правове розуміння форм вираження права в сучасному соціумі.....	69
2.3 Соціально-ціннісні характеристики права.....	91
Висновки до розділу 2	107
РОЗДІЛ 3. АНТРОПОЛОГІЧНЕ ЗУМОВЛЕННЯ ТА ПРАГМАТИЧНІСТЬ ВЗАЄМОЗВ’ЯЗКУ СОЦІУМУ І ПРАВА	110
3.1 Вплив моральних чинників на правову свідомість особи і соціуму.....	110
3.2 Правова культура як результат взаємозв’язку соціуму і права	126
3.3 Взаємозв’язок соціуму і права у вирішенні глобалізаційних проблем.....	140
Висновки до розділу 3	156
ВИСНОВКИ	160
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	166

ВСТУП

Актуальність теми. Останні десятиліття характеризуються активним розширенням проблематики філософсько-правових пошуків. Це пояснюється потребою роз'яснення нових соціальних явищ, відкриттям нових граней традиційних феноменів соціуму, зумовлених ускладненням соціального життя.

В умовах сучасного глобального соціуму новітні технології формують соціальний порядок, стрімко зростає законодавчий і загалом нормативно-правовий масив, право зі суб'єктивної позиції загальнолюдської, соціокультурної цінності дедалі більше зміщується до позиції, яка визначається принципами людської діяльності. Людина стає «продуктом» цивілізації та соціальною субстанцією. Проблема співвідношення і взаємозв'язку соціуму та права потребує пошуку нових варіантів філософського осмислення.

Доводиться констатувати, що комплексний філософсько-правовий аналіз такого багатоаспектного правового явища, як взаємозв'язок соціуму і права, поки що не здійснено.

У дисертації використано теоретико-методологічний потенціал праць вітчизняних і зарубіжних учених-юристів і філософів різних періодів становлення філософсько-правової думки. У класичній філософській спадщині виділено дослідження соціальної структури суспільства і ролі держави, а саме: праці Аристотеля, Т. Аквінського, М. Бердяєва, Ю. Габермаса, Г. Гегеля, Т. Гоббса, Г. Гроція, Е. Дюркгейма, Ф. Енгельса, І. Канта, Г. Кельзена, О. Конта, Дж. Локка, Н. Макіавеллі, Ш. Монтеск'є, Т. Парсонса, Платона, Ж. Руссо, В. Соловйова, П. Сорокіна, Г. Спенсера, Ф. Тьонніса та інших.

Важливе значення для дисертаційної роботи мали також наукові досягнення таких визначних учених: С. Алексєєва, І. Ільїна, Д. Керімова, Л. Петражицького, які окреслили модель правової картини світу, розглянули питання становлення, розвитку і функціонування права як соціального феномена. Чимало цінних ідей містять праці сучасних учених О. Бандури, О. Балинської, В. Бачиніна, В. Вовк, Т. Гарасиміва, В. Грищука, О. Грищук,

М. Кельмана, А. Козловського, С. Максимова, В. Нерсисянца, Н. Оніщенко, О. Омельчука, С. Рабіновича, С. Сливки, А. Токарської та ін.

Однак малодосліджені правовий аспект універсальної картини світу, розуміння процесів взаємозв'язку соціуму і права, буття права в соціально-правовій реальності, проблеми самоорганізації та саморегулювання соціуму з метою досягнення і збереження соціального порядку. Окрім цього, особливого значення набувають питання зіставлення понять «суспільство» і «соціум», що репрезентують диференціацію відносин між людьми як особами (індивідами) та соціальними суб'єктами. Саме виокремлення соціальних характеристик суспільства зумовило вибір теми дисертації.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконана у контексті теми науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт Львівського державного університету внутрішніх справ «Держава і право: філософсько-правовий та теоретико-історичний виміри» (державний реєстраційний номер 0113U002433), а також відповідно до Пріоритетних тематичних напрямів наукового дослідження і науково-технічних розробок на період до 2015 року (п. 4 Фундаментальні дослідження з актуальних проблем суспільних та гуманітарних наук), затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 07.09.2011 № 942.

Мета і задачі дослідження. Мета дисертації – розкрити філософсько-правове розуміння взаємозв'язку соціуму і права з урахуванням класичних і новітніх наукових підходів.

Для досягнення мети дисертаційної роботи окреслено такі основні *задачі*:

- узагальнити та систематизувати стан наукової розробки філософсько-правового розуміння взаємозв'язку соціуму і права;
- розглянути методологічний інструментарій об'єктивного та всебічного дослідження окресленої проблематики;
- дослідити сутність соціуму як основи виникнення та середовища реалізації права;
- продемонструвати право як засіб упорядкування соціуму;

- здійснити філософсько-правове трактування понять і категорій, пов'язаних із типологією суспільства і права;
- виокремити й обґрунтувати форми вираження права в сучасному соціумі;
- з'ясувати та узагальнити соціальні аспекти ціннісних характеристик права;
- обґрунтувати закономірності впливу моральних чинників на правову свідомість особи та соціуму;
- розглянути правову культуру як результат взаємозв'язку соціуму і права;
- розкрити роль взаємозв'язку соціуму і права у вирішенні глобалізаційних проблем.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини, що виникають у контексті взаємозв'язку соціуму і права.

Предмет дослідження – філософсько-правове розуміння взаємозв'язку соціуму і права.

Методи дослідження. Методологію дослідження обрано відповідно до мети та задач, а також особливостей об'єкта і предмета наукового пошуку задля їх усебічного вивчення й осмислення. У дисертації застосовано основні наукові підходи, принципи і методи пізнання. Методологічну основу дослідження становить комплекс філософсько-світоглядних підходів, зокрема: *діалектичний* (сприяв здійсненню аналізу всіх можливих точок зору в дослідженні соціуму та права як явищ, що перебувають у постійному розвитку і динаміці – розділ 1); *герменевтичний* (застосовано для формулювання дефініції соціуму та його тлумачення – підрозділ 1.3); *аксіологічний* (дозволив з'ясувати соціологічно-ціннісні орієнтири сучасного права, що виражаються в його необхідності, дієвості та досягненні позитивного результату – підрозділ 2.3); *антропологічний* (допоміг розглянути внутрішні (соціально-психологічні чинники) та зовнішні (культурно-правовий досвід) характеристики особистості, закладені в основу функціонування соціуму; застосовувався для вивчення особливостей природи людини, її правосвідомості з урахуванням впливу моральних чинників – підрозділи 1.4, 3.1, 3.2); *синергетичний* (дозволив з'ясувати процеси самоорганізації та саморегулювання соціуму як складного структурного утворення – підрозділи 1.1, 1.3, 3.3); *системний* (сприяв розгляду соціуму як структури, яка складається з

елементів, кожен із яких виконує покладену на нього функцію, а разом вони забезпечують належне правове регулювання, що зберігає життєдіяльність системи у нерозривній єдності – підрозділи 1.3, 1.4); *діяльнісний* (допоміг у дослідженні закономірностей виникнення соціальних відносин і правового регулювання соціальних процесів у єдиному соціонормативному просторі – підрозділи 1.3, 3.1, 3.2.); *функціональний* (дозволив розглядати соціум і право як функціональні явища, органічно пов'язані з процесами саморганізації та управління – підрозділи 1.4, 2.3).

Крім цього, використано такі *загальнонаукові методи*, як *логічний* (зокрема прийоми аналізу і синтезу, індукції та дедукції – підрозділи 2.2, 3.1, 3.3); *історичний* (дозволив вивчити характерні ознаки соціуму на певних історичних етапах розвитку, а також визначити рівень правосвідомості особи та соціуму під впливом моральних чинників – підрозділи 1.1, 3.1); *моделювання* (допоміг у конструюванні вербальних відповідників реальних об'єктів правової дійсності – підрозділи 1.3, 1.4); *типології* (дав змогу здійснити типологізацію суспільства і права – підрозділ 2.1); а також *спеціальні методи*, зокрема: *соціологічний* (допоміг виявити і соціальну зумовленість, і соціально ефективну дію права та його інститутів, розкрити вплив права на соціальну практику і зворотну дію соціальних чинників на право – підрозділи 1.3, 1.4, 2.1, 2.2); *порівняльно-правовий* (дозволив установити схожі та відмінні ознаки під час зіставлення понять «суспільство» та «соціум» у контексті взаємозв'язку з правом – підрозділ 1.3); *формально-юридичний* (сприяв з'ясуванню внутрішньої та зовнішньої форм права – підрозділ 2.2).

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація є першим в українській юридичній науці комплексним дослідженням філософсько-правового розуміння взаємозв'язку соціуму і права.

На основі проведеного дослідження сформульовано низку положень та висновків з елементами наукової новизни:

вперше:

– здійснено філософсько-правовий аналіз формування та розвитку наукових поглядів щодо розуміння взаємозв'язку соціуму і права; обґрунтовано соціальні

детермінанти становлення соціуму як категорії філософії права та правову соціалізацію як форму соціального впливу на право;

- запропоновано, на основі онтологічного, гносеологічного, антропологічного та праксеологічного підходів, авторське визначення змісту поняття соціуму як середовища впорядкованого співжиття людей, особливого способу комунікації соціальних суб'єктів, головною ознакою якої є цілеспрямована діяльність, етнічно-генетичний і функціональний зв'язок, що ґрунтується на високому рівні діяльнісної впорядкованості й призводить до створення відмінного від природи предметно-духовного світу культури;

- досліджено роль взаємозв'язку соціуму і права у вирішенні глобалізаційних проблем, що спонукають до формування нової, універсальної системи правових норм, які організують і забезпечують міждержавне врегулювання в різних сферах сучасного життя;

удосконалено:

- методологію наукового дослідження розуміння взаємозв'язку соціуму і права у контексті діяльнісного підходу, що демонструє вирішення окресленої проблематики за схемою «потреба – соціальні суб'єкти – соціальні процеси – соціальні умови – правове регулювання – результат»;

- твердження про те, що об'єктивною основою функціонування соціуму історично виступає правова реальність, яка поєднує і природно-правові, і позитивно-правові відносини соціальних суб'єктів;

- основні положення теоретичного обґрунтування впливу взаємозв'язку соціуму і права на формування правової культури, що є соціально-історичною мірою засвоєння і використання правових цінностей;

дістали подальший розвиток:

- розуміння особливостей понять і категорій, пов'язаних із типологією суспільства і права, що полягають у формуванні ідеальних моделей, які є результатом абстрагування від різноманітних конкретних властивостей реальних об'єктів і вирізнення загальнохарактерного для сукупності таких об'єктів;

– класичні та новітні підходи щодо форм вираження права в соціумі, що проявляється у сучасній практиці державо- та правотворення в Україні й дає змогу констатувати те, що органи державної влади, народ та інші суб'єкти правотворчості мають різні уявлення про об'єктивні потреби і доцільність напрямів правового регулювання;

– філософсько-правове обґрунтування та узагальнення соціально-ціннісних характеристик права, до яких належить необхідність, корисність і прагнення лише позитивного результату, що зумовлено сферою юридичної практики;

– наукові розробки, які стосуються вивчення впливу моральних чинників на правову свідомість особи і соціуму, а отже, і на всі елементи правової реальності.

Практичне значення одержаних результатів пов'язано з актуальністю обраної теми дисертації, обумовлено науковою новизною і полягає в можливості їх застосування з науковою, навчальною та прикладною метою. Сформульовані й обґрунтовані в дисертації висновки можуть бути використані у:

– *науково-дослідній сфері* – для подальшого пошуку вирішення філософсько-правових проблем взаємозв'язку соціуму і права;

– *правовиховній сфері* – застосування теоретичних висновків, пропозицій та рекомендацій дослідження сприятиме підвищенню рівня правової культури та правосвідомості різних верств населення;

– *навчальному процесі* – для підготовки навчально-методичної літератури з дисциплін «Філософія права», «Соціологія права», «Теорія держави і права», а також надання допомоги курсантам і студентам у самостійній роботі з відповідних навчальних курсів (акт впровадження Львівського державного університету внутрішніх справ у навчальний процес від 06 червня 2014 р. № 24).

Апробація результатів дисертації. Дисертаційна робота обговорювалася на засіданнях кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ, а також на постійно

діючому міжкафедральному семінарі з розгляду дисертацій за спеціальністю 12.00.12 – філософія права.

Окрім цього, основні положення дисертації висвітлено у доповідях і повідомленнях на таких науково-практичних заходах, як Міжнародна науково-практична конференція «300 років Конституції Гетьмана України Пилипа Орлика: проблеми становлення і розвитку українського державотворення» (м. Львів, 14 травня 2010 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Моральні основи права» (м. Івано-Франківськ, 16 грудня 2010 р.); Регіональний круглий стіл «Проблеми державотворення та правотворення в Україні» (м. Львів, 18 лютого 2011 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Правове регулювання суспільних відносин: актуальні проблеми та вимоги сьогодення» (м. Запоріжжя, 31 березня 2011 р.); наукова конференція «Форум молодих науковців Львівщини» (м. Львів, 22 травня 2011 р.); III Всеукраїнський круглий стіл «Державотворення та правотворення в Україні крізь призму дотримання прав людини: ретроспектива, сучасні проблеми та наукове прогнозування» (м. Львів, 9 грудня 2011 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми юридичної науки» (м. Київ, 14 грудня 2012 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 16–17 травня 2013 р.); Всеукраїнська наукова конференція ад'юнктів, аспірантів та здобувачів «Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні» (м. Львів, 30 вересня 2011 р., 17 жовтня 2014 р.).

Публікації. Основні результати дослідження опубліковані у шести наукових статтях. Чотири із них – у фахових наукових виданнях України, дві – у наукових періодичних виданнях інших держав (Республіка Білорусь і Російська Федерація). Положення дисертаційної роботи додатково викладені у десяти тезах виступів на науково-практичних заходах.

РОЗДІЛ 1

ОНТОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ

СОЦІУМУ І ПРАВА

1.1 Стан наукової розробки взаємозв'язку соціуму і права

Розгорнутої концепції соціуму як утворення, яке детермінує суб'єктність людини, індивіда, суспільства, поки що не існує. А все тому, що немає розуміння специфіки соціуму, його відмінності від суспільства та спільнот – етнічних, сімейних, релігійних, мовних, регіональних. Сьогодні, як і раніше, усі суспільствознавчі, філософські та правові пошуки концентруються навколо проблем розвитку або суспільства, або людських спільнот, а соціум як сучасне соціальне утворення все ще мало досліджено.

Водночас і соціум, і право традиційно є предметом саме філософського осмислення у зв'язку з аналізом відносин народу і влади, суспільства і держави, природного і позитивного права та соціальних інститутів, що входять до його системи. Недостатньо вивченими є філософсько-правове розуміння форм вираження права в сучасному соціумі, соціально-ціннісні характеристики права. А також науковці лишилися осторонь вивчення питання впливу моральних чинників на правову свідомість особи і соціуму та проблеми зниження правової культури як наслідку недосконалості взаємозв'язку соціуму і права.

Спроби дослідити поняття «суспільство» робили і Г. Гегель, О. Конт, Е. Берк, М. Вебер. Потрібно згадати і К. Маркса, який розглядав суспільство не лише в контексті історії, а й у межах діяльності та спілкування, вийшовши за вузькі історичні рамки аналізу. Видатні мислителі аналізували суспільство як природно-історичний процес, матеріально-духовне формування, зі своєю специфікою, структурою та закономірностями розвитку. Саме вони моделювали соціум у глобально-філософському розумінні.

На тлі вітчизняної (пострадянської) науки загальні питання щодо соціуму досліджували: І. Андреєв, Д. Белл, В. Іноземцев, Б. Дорофеев, В. Кучевський, Я. Яскевич та ін. Такий значний інтерес науковців до соціуму однозначно свідчить про наукову перспективність і практичну значущість проблеми.

Варто відзначити колективну монографічну роботу «Український соціум» [180] сучасних дослідників О. Власюка, В. Крисаченка та М. Степико у якій послідовно розглянуто політико-правові, методологічні та концептуальні підстави аналізу сутності соціуму. Науковці простежили історичні та генетичні його витoki, а також вивчили еволюцію його системних ознак. Автори наголосили на сутнісних ознаках українського соціуму (етнічних, економічних, культурних, духовних, наукових тощо). Особливо хотілося б відмітити акцентоване державотворення в Україні, реформування територіально-адміністративного устрою та формування громадянського суспільства.

Чимало проблем розвитку сучасного соціуму (місце і роль технологічного способу виробництва, призначення і функції держави, специфіка різних форм суспільної свідомості тощо) нетрадиційно висвітлив у своїй книзі «Соціальна філософія» російський науковець С. Крапивенський. Застосувавши цивілізаційний підхід, він здійснив глибокий соціально-філософський аналіз соціуму [91].

До авторів, які вивчали проблему соціуму (або суспільства) як категорій філософії права, також можна віднести: П. Сорокіна, В. Ільїна, Н. Горбач, В. Андрущенко, М. Михайличенка.

Вивченням права як соціального феномена займається соціологія права. Вона відображає правовідносини і правосвідомість у соціумі з огляду на його структуру та інститути; займається дослідженням процесів генерування соціумом правових норм, цінностей і сенсів. Специфікою цієї галузі є розуміння права як складної динамічної системи, що розвивається і функціонує в соціальному просторі й історичному часі залежно від типу

суспільства і його географічного положення, від рівня розвитку суспільної та індивідуальної свідомості. Іншими словами, право бере свій початок у суспільстві. І оскільки право породжене соціумом, то всі правові феномени є соціальними. Однак не навпаки: не всякий соціальний феномен є правовим.

Соціологія права тісно пов'язана з філософією права. Остання залишається вищою духовною формою пізнання права, його змісту і сенсу, ідеальної та матеріальної соціальної значущості. Взаємозв'язки цих міждисциплінарних наук, полягають, зокрема у пошукові джерел права у глибинах соціального життя або соціальної реальності у філософському розумінні права. Теоретична соціологія права в особі відомих соціологів-класиків (М. Вебера, Є. Ерліха, Ж. Гурвіча, Т. Парсонса, П. Сорокіна) залишається невичерпним джерелом ідей і натхнення для сучасних філософів права [13, с. 21].

Поняття типології як методу пізнання дійсності розглядали, зокрема, такі дослідники, як І. Бойченко, Ю. Ершов, М. Надольний, О. Романенко та інші. Зауважмо, що в монографічному дослідженні українського науковця-філософа О. Романенка акцентовано увагу на своєрідному підході до суспільства, що є самобутнім утворенням і зумовлює вихідну, органічну типологічність його філософського бачення [144].

У роботі були використані дослідження сучасних вітчизняних науковців – В. Бабкіна, С. Бошно, М. Патеї-Братасюк, О. Зайчука, Л. Луць, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, О. Скакун, Р. Тополевського, Ю. Шемчушенка та інших.

Зокрема, відомий вітчизняний філософ права професор М. Патеї-Братасюк відзначає, що форми права є смисловим утіленням ідеї права, а Н. Пархоменко визначає поняття «форма права» як самостійне явище, яке виражається зовні за допомогою конкретних засобів [116]. На відміну від правової форми, форма права має юридичний зміст, інструментальний характер та асоціюється з джерелами права [32]. Ці поняття взаємопов'язані, але не тотожні. Право як історичний, соціальний, духовний феномен, як

різновид соціального нормативного регулятора завжди у визначений спосіб організоване.

У філософсько-правову науку введено категорію «правова реальність», яка об'єднала розмаїття форм буття права. Основними складниками цієї реальності російський правник І. Покровський назвав правову ідеологію, нормативно-знакову реальність (законодавство) [123], діяльність та правовідносини. Усіх їх за умови, що вони втілюють і відображають ідею права, М. Патеї-Братасюк вважала формами буття права [117].

У першій третині ХХ ст. відомий західноукраїнський правник В. Старосольський вивчав природу цінностей права, що стало поштовхом до подальшого вивчення аксіології права. Переважно в контексті загальних проблем теорії держави та права і філософії права цінність права досліджували: П. Біленчук, О. Бандура, О. Данильян, І. Патерило, В. Шкода, Ю. Шемчушенк [41].

Важливий доробок у дослідженні ціннісних орієнтирів у праві належить С. Алексєєву, В. Барановій, В. Кудрявцеву, П. Рабіновичу, Г. Мурашину, Н. Оніщенко. Серед зарубіжних дослідників у сфері аксіології права варто згадати Р. Давида, Д. Блека, Дж. Джонсона, М. Фрідмана, Д. Сарторі.

Цікавими, зокрема, є дослідження цінності права академіка П. Рабіновича, який розкрив службову і власну цінність норм права. Особливу увагу дослідник приділив вивченню об'єктивних передумов, основних напрямів і конкретних показників зростання цінності права, а також сформулював рекомендації щодо вдосконалення виховання поваги до права на основі з'ясування його цінності [133, с. 70].

У монографічному дослідженні українського філософа права О. Бандури проаналізовано основні людські цінності, їх співвідношення та зв'язок між ними [16]. На основі цього розглянуто цінність права, його сутність та структуру, вивчено проблему істини у праві, проте мало уваги приділено його соціально-ціннісним характеристикам.

Варто згадати погляди українського філософа права І. Патерила, який у своєму дослідженні з'ясовує ціннісну природу права як складник

соціокультурної системи, що діє в межах загального соціального організму, а також у формі самодостатньої самогенеруючої правової системи [119].

Серед російських учених-правників досить цікавою є праця Н. Сухової, у якій досліджено проблему механізму забезпечення соціальної цінності права. Зокрема, науковець спробувала розкрити зміст механізму забезпечення соціальної цінності права, його структуру та функціональну взаємодію елементів, що відповідає суспільним очікуванням і гарантує ефективний вплив права на суспільні відносини [168].

Проблему розуміння змісту та розвитку правової культури частково порушували у своїх працях І. Вишенський, П. Орлик, М. Козачинський, Ф. Прокопович, Г. Сковорода. Сучасні дослідники Ю. Битяк та І. Яковюк у колективній монографії досліджують та аналізують актуальні проблеми праворозуміння, визначають поняття та становлення, а також подальший розвиток правової культури [26, с. 5].

Що ж стосується дослідження проблеми впливу моральних чинників на правову свідомість особи і суспільства, то тут також є прогалини. Чимало праць на тематику правосвідомості лише побіжно розглядають цю проблему. Серед таких авторів варто згадати С. Сливку, Ю. Калиновського, Ю. Дмитрієнка, В. Боднара, О. Якубу. Так, політолог-правник Ю. Калиновський вперше запропонував концептуалізацію правосвідомості українського соціуму як цивілізаційно, історично й етноментально зумовленого феномена та базової константи існування правового, демократичного суспільства, а також здійснив компаративний аналіз основних теоретичних концепцій і підходів до розуміння сутності правосвідомості як соціокультурного явища [75].

У праці відомого російського правознавця, соціолога, одного із засновників психологічної школи права Л. Петражицького «Теорія права і держави у зв'язку з теорією моральності» розглянуто норму, мораль і моральність через психологічні переживання, насамперед з так званими «правовими» емоціями. Право ж, своєю чергою, впливає на психіку індивіда, виховує його [120].

Формування, функціонування, функції та сутнісні характеристики правосвідомості досліджував у своїй праці філософ права М. Цимбалюк. Науковець розкрив основні проблеми буття та розвитку такого феномена, як правосвідомість, разом не оминувши увагою вплив моральних чинників на це явище [198].

Варто згадати і працю О. Якуби, яка вперше здійснила системний аналіз моральних і юридичних явищ, дослідила їхнє співвідношення, розглянула їх як системи складних ідеологічних форм суспільства [216].

Серед численних сучасних філософських публікацій, присвячених майбутньому світовому розвитку, виокремимо працю українського філософа та соціолога О. Малишева «Філософія права. Філософські роздуми на початку XXI століття». Центральною проблемою, яка викликає в сучасному суспільстві дисгармонію, автор визначив філософію держави, яка виступає головним методологічним підґрунтям суспільного життя і під яку підлаштовується право та економічна політика. Така філософія держави, на думку О. Малишева, нині в Україні відсутня [103].

Російський учений М. Захаров у своєму дослідженні «Інформаційна безпека соціуму: (соціально-філософське дослідження)» вивчаючи інформаційну безпеку соціуму, наголошує, що єдине людське співтовариство сьогодні перестає бути просто абстракцією, а стає реальністю. Еволюційний розвиток соціуму неминуче веде до зміни співвідношення та значущості його основних сфер, впливає на розвиток окремих держав, інтернаціоналізації провідних підсистем життєдіяльності [73, с. 143].

Варто також відзначити працю української вченої Л. Удовики, яка виділила такі напрями впливу глобалізації на правові системи сучасності, як вплив на характер взаємовідносин національних правових систем, посилення їх тісного взаємозв'язку і взаємозалежності; фокусування на проблемах не внутрішнього правопорядку, а на світового (глобального) правопорядку; вплив глобалізації не так на право як явище, як на його теорію й відповідну методологію [179 с. 135]. Дослідниця акцентує увагу на тих проблемах і

труднощах, які пов'язані з «пристосуванням» права до сучасних реалій, породжених глобалізацією.

Отже, можна вважати, що проблема взаємозв'язку соціуму і права деякою мірою проаналізована в науковій літературі, але немає єдиної філософсько-правової концепції розуміння, яка розкривала б їхню сутність. Водночас поза увагою дослідників залишились поняття, типологія та форми вираження права, не повністю враховані його соціально-ціннісні характеристики, а також глобалізаційні чинники впливу на взаємозв'язок соціуму і права. Лишилося також осторонь вивчення філософського розуміння соціуму як середовища та права як засобу впорядкування соціуму. Недостатньо з'ясовано значення соціуму для людини, а також її вплив на його подальше удосконалення.

1.2 Методологія дослідження розуміння взаємозв'язку соціуму і права

У науковій літературі немає однозначного, цілісного і несуперечливого трактування понять «метод», «методологія» і похідних від них термінів. Існує чимало різних думок щодо визначення цих понять: одні дослідники під методологією всякої науки розуміють її філософську, світоглядну сторону; деякі ототожнюють методологію з діалектикою, історичним матеріалізмом, загальнотеоретичними проблемами будь-якої науки; інші вважають, що методологія – це самостійна галузь наукового знання, що виходить за межі філософського аналізу (яка не збігається з філософією) і становить вчення, науку про метод і методики; а деякі заперечують за методологією статус самостійної науки і розглядають її як систему принципів, методів і логічних прийомів наукового пізнання.

Загалом методологія – філософське вчення про методи пізнання і перетворення дійсності; застосування принципів світогляду до процесу

пізнання, до духовної творчості та практики. Методологія виникла і розвивалася як аспект філософського осмислення світу з погляду критичного дослідження методів пізнання – і загально-філософських, і конкретно-наукових. Філософи не тільки розробляли певні методи на основі узагальнення розвитку науки і творчості загалом, а й теоретично їх обґрунтовували, виявляли їх місце в системі засобів пізнання та взаємозв'язок методів різних наук.

Важливість методології дослідження визначається складністю і багатомірністю самого об'єкта аналізу. Методологія становить собою керівну ідею, систему світоглядних принципів, що виявляються на всьому шляху функціонування об'єкта (у нашому випадку соціуму та права), а також обґрунтування такої ідеї [81, с. 52].

Досить песимістично оцінює стан справ у цій науковій діяльності П. Рабінович, заявляючи, що «стан методології праводержавства (як зрештою й інших суспільних наук) визначається принаймні такими обставинами: потребами, запитами соціальної практики; обумовленими ними модифікаціями об'єкта і предмета цієї науки – відповідно праводержавної діяльності та її специфічних праводержавних закономірностей; розвитком як цієї галузі суспільствознавства, так й інших наук, чії здобутки можуть використовуватися нею для вдосконалення власного методологічного арсеналу» [138, с. 20–21].

У дисертаційній роботі ми акцентуємо увагу на теоретичних розробках українських і зарубіжних науковців із проблем організаційної будови соціуму і його динаміки, філософського та юридичного праворозуміння, теорії діяльності, соціальних відносин і соціальних інститутів.

У процесі наукового пізнання права і соціуму актуалізується різноманітний арсенал дослідницьких засобів. Було використано досить вражаючий перелік інструментів (підходів, прийомів, способів, методів тощо) правопізнання – від методу «сходження від абстрактного до конкретного» до логічних операцій і анкетування [149, с. 213].

Наведемо передусім загальновідому класифікацію методів, яку запропонувала професор О. Скакун: загальні (загально-філософські) – становлять світоглядну основу всіх наук; приватно-наукові (загальнонаукові, конкретні) – застосовуються до певних наук та спеціальні – є додатковими, допоміжними [150, с. 29]. До першого рівня прийнято відносити взяті у методологічній функції філософські категорії та поняття (історичне і логічне, конкретне і абстрактне тощо) і систему світоглядно обумовлених принципів пізнання. До загальнонаукових методів відносять ті, котрі використовуються більшістю наук (логіки різного роду), а до спеціально наукових – методи, що діють в межах однієї чи кількох близьких наук (в юриспруденції це, наприклад, метод порівняльного правознавства, техніко-юридичний метод) [151, с. 217]. Всі ці методи в сукупності допомагають віднайти істинний зміст та всебічно розкрити проблематику нашого дослідження.

Під методологією розуміють сукупність певних теоретичних принципів, логічних прийомів і конкретних способів дослідження предмета науки; систему певних теорій, принципів, законів і підходів, що відображають процес пізнання.

Основними складовими методології є філософсько-світоглядні підходи (відображають концептуальний аналіз і в методології здебільшого подаються як філософсько-світоглядні методи); власне методи (демонструють інструментарій дослідження і класифікуються на загальнонаукові, спеціальні та конкретні); методологічні принципи (ідеологічні засади наукової розвідки).

Філософсько-світоглядною основою дослідження є положення *діалектики*, що розкривають сутність соціуму та права завдяки вивченню їх у постійному русі, динаміці розвитку, через з'ясування причинно-наслідкових зв'язків та виявлення суперечностей цілісності і розвитку. Для узагальнення значного теоретичного матеріалу найважливіше значення для нас мали такі принципи діалектичного аналізу, як принципи об'єктивності, розвитку, детермінації, полярності, принцип взаємозв'язку з виходом на принцип системності, при цьому за основу використано поняття соціуму. Соціум

постає як явище, що перебуває в постійному розвитку і динаміці, з урахуванням усіх можливих наукових підходів і позицій, а також досліджено право в постійній еволюційній динаміці соціуму, розкрито специфіку форм реалізації права, його сутність, зміст та різновиди, які існують у сучасному суспільстві.

Герменевтичний підхід у юриспруденції спрямований здебільшого на тлумачення, пояснення, роз'яснення, інтерпретацію нормативно-правових актів, встановлення їх істинного змісту. Герменевтика досліджує практику пізнання і тлумачення різноманітних смислів, що містяться в письмовому й усному правовому мовленні, знаках і символах, судженнях про належне і суще [22, с. 195]. У дисертації застосовано цей підхід для обґрунтування дефініції соціуму, розкриття його певної цілісності та здатності до самовідтворення. Окрім того, він дав змогу визначити соціум як відносно автономне утворення, що взаємодіє з іншими соціальними спільнотами.

Аксіологічний підхід зосереджується на ціннісному вимірі правових відносин, з'ясуванні їх істинного значення, що ґрунтується на вихідних засадах, положеннях. Цей підхід відображає систему цінностей, їх ієрархію, критерії, способи пізнання. Аксіологічний підхід використано для розкриття соціального аспекту ціннісних характеристик права, завдяки якому вирішуються проблеми, що виникають в соціумі, використовуючи правові засоби в державній діяльності, та забезпечується стабільність у відносинах, зберігається соціальна цілісність в ньому.

Виявлення того, як, за допомогою яких ознак і здібностей людина створює таке нормативно-ціннісне середовище, що одночасно і відповідає її природі, і суперечить низці її параметрів, постає завданням *антропологічного підходу* [22, с. 20]. Завдяки ньому в дисертації розглядають внутрішні (соціально-психологічні чинники) та зовнішні (культурно-правовий досвід) особливості, закладені в основу становлення і розвитку соціуму. Вивчено також особливості природи людини, при цьому увагу зосереджено на її правосвідомості з урахуванням впливу моральних чинників.

Для розкриття наукової новизни та завдань у дисертаційній роботі використано також такі підходи, як: синергетичний, системний, діяльнісний, культурологічний, цивілізаційний, функціональний тощо [85, с. 286].

Синергетичний підхід сприяє дослідженню процесів самоорганізації та саморегулювання соціуму як складного структурного утворення з певним складним переплетенням стосунків, заснованих на особистому досвіді, інтегрованості в традиції та відчуженні між людьми у таких системах, як економіка, право, політика, наука тощо. Саме ці системи складають внутрішню сутність суспільства як найважливішого складника соціуму. Ці відносини визначають самоактивність соціуму, його здатність розвиватися від нижчих форм до вищих, переходити від однієї якості до іншої. Цей підхід дозволяє вивчити соціум як не будь-яку механічну сукупність людей, а таке їх поєднання, у межах якого відбуваються більш-менш постійні, стійкі і досить тісні їх взаємовплив та взаємодія, як об'єднання, що склалися історично на основі взаємозв'язку та взаємодії соціальних суб'єктів з метою задоволення їхніх потреб і характеризуються стійкістю, саморегулюванням і саморозвитком, досягненням такого рівня культури, коли соціальні норми та цінності стають основним регулятором такого взаємозв'язку і взаємодії людей.

Через *системний підхід* соціум постає як цілісна система, структурні елементи якої взаємопов'язані, та водночас досліджено взаємозв'язки соціуму з іншими соціальними явищами, такими як суспільство та спільнота. Суспільство як система соціального порядку – не механічний конгломерат, не штучне утворення, а об'єктивна сукупність органічно взаємопов'язаних соціальних феноменів. Цей підхід дозволив сконструювати певну системну єдність усіх елементів суспільства як цілісного утворення. Якщо соціум розглядати як частину суспільства, то його структура має підтримувати життя суспільства та подальше його існування як життєдайної системи. Як частина суспільства соціум є органічним складником, що аналогічно повторює структуру самого суспільства або співпадає з нею принципово.

Діяльнісний підхід послужив методологічною основою для дослідження закономірностей виникнення соціальних відносин і правового регулювання соціальних процесів у єдиному соціонормативному просторі.

Культурологічний підхід спрямований на розкриття норм культури, що ввійшли у право в результаті діяльності людського інтелекту. Завдяки цьому підходу розглянуто феномени культури, які становлять для людини цінність матеріальну, духовну чи правову і, відповідно, творять правову культуру.

Цивілізаційний підхід забезпечує аналіз права крізь призму розвитку людської цивілізації. Цей підхід дозволяє розглянути право як цивілізаційне надбання людства. Саме культура породила цивілізацію, проте цивілізація може знищити культуру, і в деяких моментах вона так і робить. Наголошено, що культурні норми формують правові норми, а ті, своєю чергою, роблять суспільство цивілізованим.

Функціональний підхід дозволив розглядати соціум і право як функціональні явища, органічно пов'язані з процесами самоорганізації та управління.

Результати аналізу та прогнозування складних, багатоаспектних і різнорівневих процесів у сучасному правовому соціумі залежать також від застосування загальнонаукових методів дослідження. Серед них традиційні для будь-якого наукового дослідження методи – аналіз і синтез, індукція і дедукція, моделювання тощо [166, с. 65].

Важливим загальнонауковим методом дослідження проблематики соціуму та права є *логічний метод*, який застосовують для отримання істинного знання та послідовного викладу матеріалу, формулювання нових понять і термінів, усунення неточностей та суперечностей, сходження від простого до складного, від абстрактного до конкретного. Цей метод був важливий для поетапного здійснення пізнання. Відбувається рух від менш змістовного до більш змістовного знання [14, с. 70]. У дослідженні відповідно до методу сходження від абстрактного до конкретного спочатку розкрито процес формування та становлення соціуму як фундаментальної

категорії філософії права, а потім розглянуто удосконалення процесу становлення та особливості його розвитку на сучасному глобальному етапі правової філософії.

Індуктивний метод як сходження наукової думки від одиничного до загального, де висновки виводяться на підставі аналізу окремих чинників, допомагає сформуванню цілісного уявлення про природу соціуму через аналіз різних одиничних його характеристик.

Дедуція – метод, протилежний за своїм змістом індуктивному, тобто відбувається перехід від загального до одиничного, що полягає у виведенні нового істинного положення з певних тверджень. Цей підхід використано у виведенні визначення поняття соціуму як особливої категорії з загальної (суспільство) та одиничної (спільнота).

Аналіз – це розчленовування цілого предмета на складові частини (сторони, ознаки, властивості або відносини) задля їх всебічного вивчення. Зокрема, сутність поняття соціуму розкрито через аналіз впливу моральних чинників на правову свідомість особи та соціуму, розгляд правової культури як невіддільної частини культурно-правового досвіду, який передається на різних етапах розвитку суспільства.

Синтез – це з'єднання раніше виділених частин предмета в єдине ціле. Узагальнено окремі знання про властивості соціуму, що дало змогу об'єднати їх у єдине ціле для формування фундаментальних дефініцій, які необхідні для характеристики правової реальності.

Метод *системного аналізу*, який складається із структурно-функціонального та структурно-системного методів, передбачає комплексне вивчення структурно-роздільних систем, що розглядаються як єдине ціле. При цьому кожен елемент цієї системи має визначені функції, що діють, проте, не виходячи за межі системи [124, с. 425]. У дослідженні, використовуючи передбачений метод, розглянуто соціум як структуру, що складається з елементів, кожен з яких виконує покладену на нього функцію, а всі разом вони забезпечують належне нормативне регулювання, що зберігає життєдіяльність системи в нерозривній єдності.

У зіставленні різних підходів до об'єкта дослідження та аналізу динаміки історичних змін у сприйнятті людиною феномену права в межах мінливого співвідношення природного і штучного використано також метод порівняльного аналізу та метод історичної реконструкції.

Історичний метод сприяв розкриттю та пізнанню закономірностей суспільно-політичного розвитку, що вплинули на створення правового соціуму. Завдяки історичному методу проаналізовано етапи становлення соціуму як відособленої від природи частини матеріального світу, що являє собою історично створену форму життєдіяльності людей, як самостійну одиницю історичного розвитку, як сукупність соціальних організмів.

Створені за допомогою *методу теоретико-правового моделювання*, теоретичні моделі втілюють уявлення про ідеальні форми права і держави, що виникають на певному етапі суспільно-політичного розвитку [151, с. 17]. Досліджуючи процес взаємозв'язку соціуму і права, спочатку було з модельовано об'єкти, які їх стосуються, а відтак, вивчено те, що з ними відбувається. Пошук методології, придатної для дослідження таких високих за рівнем складності й диференційованості систем, як соціальна реальність, суспільство, соціум, право, неминуче призводить до теоретико-правового моделювання – ефективного і гнучкого загальнонаукового інструменту дослідження. Модель соціальної системи немислима без дотримання принципу єдності суспільства та природи, принципу практики як критерію істинності теорії загалом і моделей зокрема [37, с. 321]. Цей метод використано для розробки моделі сучасного соціуму та його глобальних характеристик.

Для того щоб розкрити питання, типології суспільства і права, використано також *метод типології* як процес конструювання логічних форм, що відображають реальні об'єкти, яких не існує в чистому вигляді. Як певний методологічний рівень пізнання цей метод дає змогу здійснити перехід від найзагальнішого, абстрактного аналізу об'єкта до конкретного дослідження, тобто передбачає виділення типу, що є перехідним від емпіричної класифікації до теоретичної концепції видом пізнання.

Конкретно-наукові методи застосовано для прогнозування наслідків утворення сучасного глобального соціуму та правової системи сучасності, а також прогнозування впливу культурно-правового досвіду на сучасне право завдяки *прогностичному методу*.

Соціологічний метод пізнання полягає в дослідженні права не на рівні абстрактних категорій, а на підставі конкретних реальних соціальних фактів та сформованих у суспільстві правил [14, с. 32]. Соціологічний підхід у дослідженні права прагне розкрити більш глибокі зв'язки, які відображають ланцюг правових явищ: суспільні відносини – право – функціонування правових норм у суспільстві – їх соціальна ефективність [13, с.13–14].

Цей метод дозволив вивчити характерні ознаки суспільства на певних історичних етапах розвитку, а також із високим ступенем імовірності визначити рівень правосвідомості особи та суспільства сформульованих під впливом моральних чинників. Цей вплив відбувається із збереженням певних національних особливостей та традицій і, як наслідок, сприяє реальній побудові правової держави. Відповідно до соціологічного підходу право постає не як самостійний і самоцінний феномен, а як складова і значною мірою підпорядкована частина соціальної системи, наділена низкою функцій обслуговування. При цьому правові відносини розглядаються як одна з приватних форм суспільних відносин, а людина – не як автономна особистість, а як гетерономний індивід, що перебуває під впливом наявних соціонормативних структур [22, с. 244–245].

Установити схожі та відмінні ознаки між досліджуваними явищами, виявити їхній генетичний зв'язок із метою встановлення порівняльно-зіставних висновків дозволив *порівняльно-правовий метод*. Під порівняльним методом у філософії розуміють пізнавальну операцію, за допомогою якої на основі певної фіксованої ознаки (підстави) встановлюється тотожність (рівність) або відмінність об'єктів через їх попарне зіставлення [167, с. 40]. Цей метод застосовано для встановлення схожих і відмінних ознак під час порівняння понять «суспільство» та «соціум» (пізнання загального та особливого).

Порівнюються в дисертації також різні типи права та суспільства, способи формування правової культури, на тих чи інших етапах розвитку цивілізації, традиції культурно-історичного розвитку нації, що асимілюють в собі світові прогресивні тенденції та визначають майбутній соціальний розвиток.

Вивчення внутрішньої та зовнішньої форми права реалізується через *формально-юридичний (юридико-технічний) метод*. Завдяки пов'язаності із правилами логіки й мови засобами цього методу сформульоване визначення юридичних понять, дано їх опис та характеристику, здійснена класифікація й систематизація, створена струнка понятійна система [152, с. 9]. Цей метод застосовано і для розкриття філософського розуміння форми як категорії та виділення її внутрішнього й зовнішнього змісту, що було перенесено на право. Відповідно, право як особливий феномен суспільного життя проаналізовано через виокремлення його сутності, змісту та особливих форм реалізації. За допомогою формально-догматичного методу сформульовано визначення основних понять, застосованих у дослідженні.

У формулюванні нових понять, їх класифікації, типології досліджуваних явищ, тобто поділу на окремі типи, підтипи [152, с. 10] використано *формально-логічний метод*. Завдяки йому було розкрито сутність суспільства та права через їх типологію, що дало змогу з'ясувати їхній істинний зміст. Формально-логічний метод дозволив визначити найголовніші, визначальні, сутнісні характеристики та різновиди суспільств, виділивши основні форми та типи, а в контексті кожного із цих типів – всі основні сфери їх життєдіяльності. Цей метод уможливив розгляд питання принципового правосприйняття, розуміння сутності права, бачення докорінних ознак права як особливого явища соціально-правової реальності.

Для того, щоб розкрити зв'язки єдності, системності та логічної основи методології дисертаційної роботи, важливо також з'ясувати принципи дослідження, які створюють цілісну систему методології. В основу роботи покладено принципи методологічного плюралізму, об'єктивності, універсальності, єдності історичного і логічного. Це сприяло отриманню

різноаспектних характеристик соціуму та права як філософсько-правових категорій.

Принцип методологічного плюралізму допоміг з'ясувати теоретичні та концептуальні підходи щодо вивчення філософсько-правових проблем взаємозв'язку соціуму та права, що ґрунтувалися на різноманітних протилежних поглядах українських та закордонних науковців. Важливим є *принцип об'єктивності*, який дає можливість з'ясувати достовірну інформацію та факти щодо становлення і розвитку соціуму як категорії філософії права. Завдяки *принципу універсальності* розглянуто закономірності становлення, оформлення та функціонування соціуму і права на різних етапах розвитку цивілізації. *Принцип єдності історичного і логічного* допомагає відтворити та зрозуміти теперішнє трактування та існування соціуму, врахувавши його історичне становлення.

Відтак, проаналізувавши основні філософсько-світоглядні підходи загальнонаукові та спеціальні методи, а також врахувавши загальні принципи, вдалося досягти поставленого завдання. Кожен із перерахованих вище підходів, методів та принципів є важливим інструментом і засобом пізнання досліджуваного предмета та виконання поставлених завдань. Саме їхня згрупованість, системна об'єднаність і сукупність дали змогу повноцінно та всебічно розкрити сутність і проблемні питання соціуму та права як категорій філософії права.

1.3 Соціум як категорія філософії права

У науковій літературі поки що немає єдиного, уніфікованого, загальноприйнятого визначення поняття «категорія». У різних енциклопедіях та словниках це поняття характеризують із неоднаковим ступенем узагальнень і акцентують на різних його аспектах. Наведемо одне з найбільш

конкретних визначень категорій, яке подано у філософському словнику за редакцією академіка В. Шинкарука. Отож, категорії тут визначено як універсальні форми мислення і свідомості, які відображають загальні властивості й відношення об'єктивної дійсності та пізнання, загальні закономірності розвитку всіх матеріальних, природних і духовних явищ [190, с. 343].

Філософську категорію можна розглядати як найзагальніше фундаментальне поняття, що відображає істотні, загальні властивості й відношення явищ дійсності та пізнання. У Філософській енциклопедії категорії (із грец. *catagorein* – висловлювати) трактовано як основні й найзагальніші поняття наук, особливо логіки; у розмовній мові це те саме, що й вид, сорт, клас, ранг [191, с. 321].

Філософи розуміють категорії, з одного боку, як найзагальніші й водночас найпростіші форми дійсності, висловлювань і понять, «родові поняття» (І. Кант), від яких походить решта понять (категорії пізнання, свідомості), а з іншого, – як первісні й основні форми буття об'єктів пізнання (категорії буття, категорії реального) [187, с. 218].

Зауважимо, що навіть на рівні енциклопедій і словників, які покликані давати усталене й загальнозживане визначення тих чи інших понять, спостерігається досить істотне розбіжне трактування поняття «категорія». І саме у зіставленні й узгодженні різних поглядів можна віднайти істину. Адже будь-яка думка має право на існування, кожна з них вирізняється тим, що акцентує на характеристиках, які оминули увагою прихильники інших поглядів на категорії. Тому лише комплексно всі ці думки дають повне, бездоганне (у своїй динаміці) «мозаїчне» уявлення такого терміна, як «категорія».

Відповідно, філософська категорія – це найзагальніше (гранично широке) поняття, що виражає універсальні характеристики та відношення матеріального і духовного світу, у якому і через яке здійснюється філософське мислення і яке слугує вихідним принципом пізнання й духовно-практичного перетворення світу. Природа категорій така сама, як і законів.

Самі ж категорії є окремими поняттями, які виражають внутрішнє суттєве відношення між явищами і тому деякою мірою також є законами. Кожен закон може бути зведений до певного поняття. Відомий і той факт, що саме через категорії здійснюється пізнання.

Однією з найскладніших проблем сучасної філософії права є визначення таких фундаментальних категорій, як «суспільне» та «соціальне», «суспільство» та «соціум». Спробуємо із категорій «суспільне» та «соціальне» розкрити та обґрунтувати зміст понять «суспільство» та «соціум» і на основі цього виокремити спільні та відмінні їх характеристики.

У вітчизняній науковій сфері відсутнє чітке розмежування понять «суспільне» та «соціальне». Це обумовлене мовними традиціями, які склалися на даний час. Досить таки тривалий період поняття «соціальне» розглядалось як синонім поняття «суспільне». Однак врахувавши новий рівень розвитку соціології термін «соціальне» набув самостійного та самодостатнього значення [52, с. 191].

Можна констатувати, що суспільне – це реальність відносин, які створені людьми в суспільстві. Вона виникає природно, об'єктивно, незалежно від волі і свідомості окремого індивіда. Люди з необхідністю вступають у низку економічних, політичних, культурних, релігійних та інших відносин, бо природно прагнуть задовольнити свої основні інстинкти, природно посягати на інтерес і природно окреслені потреби. Зазвичай, наприклад, люди природно хочуть їсти, пити, одягатись, мати житло тощо. Поряд із природним у суспільному процесі існує нерозривно пов'язане з ним соціальне.

Соціальне виникає завдяки соціалізації людини. Тобто природний процес розвитку людини набуває у системі суспільних відносин свого вищого рівня – соціального. Людина в натуральний процес відносин починає вносити корективи особистого плану. Соціальне – те штучне, чим людина намагається виділитись у середовищі собі подібних. Соціальним, наприклад, є не тільки прагнення влади людиною, а й одночасно те, якої і чия влади прагне вона чи

спільнота, до якої людина належить. це не тільки те, що людина хоче їсти, пити, одягатись тощо, а й насамперед, що їсти та пити, як і для кого одягатись, яке мати житло тощо.

У *широкому розумінні* соціальне означає все те, що стосується суспільства взагалі на відміну від природи і є синонімом суспільного. У *вузькому розумінні* соціальне означає аспект суспільних відносин, із яких складається суспільство, стосується ставлення людей один до одного і до суспільства. Загалом це спосіб взаємодії між соціальними групами, верствами та індивідуумами як представниками груп, верств, спільнот, їх становище і роль у суспільстві, способі і укладі життя, забезпечення умов для повної реалізації їх потреб та інтересів. Відмінність між поняттями суспільне й цільне є не лише теоретичне, а й практичне. Суспільні відносини, що характеризують взаємодію особи через соціальні спільноти із суспільством, є важливим аспектом економічних, політичних, культурних відносин [52, с. 191].

У наукових працях К. Маркса і Ф. Енгельса при аналізі суспільства, його процесів і відносин використовуються два терміни, які існують у німецькій мові (як і в українській) – «суспільне» (нім. «gesellschaftlich») і «соціальне» (нім. «sozial»). Вони вживали поняття «суспільне», «суспільні відносини» тощо, коли мова йшла про суспільство в цілому, про взаємодію його сторін – економічної, політичної, ідеологічної та інших. Коли ж науковці досліджували природу відношення людини до людини, до чинників і умов життєдіяльності, положення людини й її роль у суспільстві, то застосовували поняття «соціальне», «соціальні відносини».

В англійській мові такого розмежування немає, там є тільки термін «соціальне» (англ. «social») як у широкому, так і у вузькому значеннях.

Соціальне – це всезагальна, вихідна і найбільш абстрактна характеристика суб'єкта. Вона завжди пов'язана з природним в її суспільних якостях. Аспект соціальності має досить багато форм прояву, а саме: індивід, група, нація та інше.

Суспільне ж – не синонім соціального, а більш конкретна – типологічна – характеристика безкінечно можливих проявів всезагальної соціальності: національних, культурних, релігійних, політичних та інших. Тоді будь-яке індивідуальне в людини завжди є соціальним, але при цьому воно досить по-різному може співвідноситись з суспільним. В самому широкому смислі соціальність – це завжди нерозривні взаємозв'язки (виробничі, духовні, політичні та інші) між людьми в усіх видах активності, незалежно від ступеню їх суспільної корисності, моральної оцінки і значущості: будь-то вищі рівні творчості, протиправної поведінки тощо. Отже, суспільне є більш широким порівняно із соціальним.

Таким чином, вони є синонімами, коли йдеться про суспільство в цілому як надприродну частину буття, як соціальну форму руху матерії, тобто власне у філософському розумінні. З іншого боку, соціальне є одним з аспектів суспільного з точки зору сферного підходу. Так, В. Барулін виокремлює в суспільстві як цілісній системі такі сфери: економічна, політична, соціальна й духовна [17, с. 19].

Аналіз поняття «суспільне» і «соціальне» показує, що суспільство обов'язково трансформується у своєму розвитку в певну форму свого соціального існування, що й позначається поняттям «соціум».

Суспільство – це природно-соціальна самодостатня спільнота людей, а отже, соціум – це соціалізоване суспільство.

Часто поняття «соціум» (від латинського дієслова «sociō» – з'єднувати, поєднувати, разом планувати, організувати спільну працю) виступає тотожним поняттю «суспільство» (від латинського іменника «socialites»), під яким розуміють організовану та цілеспрямовану систему взаємовідносин людей. Однак поняття соціуму не аналітичне, а описове, воно є складнішим за поняття «суспільство» і більш поліфункціональним. Проблема полягає у необхідності створення деякої абстрактної базової моделі «соціум» з усіма її структурними елементами, яка могла б бути визначальною в поведінкових прогнозах відносно конкретних людей у певному суспільстві. Основою такої

моделі, вважаємо, могло б стати розуміння того, що існування соціуму, як і всіх інших ценозів (історично складених сукупностей рослин і тварин, що населяють територію з більш-менш однаковими умовами існування), взагалі детермінується загальнопланетарними закономірностями. Крім того, у його структурі можна виокремити ще два класи закономірностей – закони суспільства та закони спільнот. Перші є законами діяльності, другі – законами життя. Саме спільноти часто забезпечували збереження генофонду людства в умовах тотального руйнування суспільств внаслідок соціальних та природних катаклізмів. І певна суб'єктність соціуму, із цього погляду, детермінується складним переплетінням цілераціональної діяльності суспільства та важко прогнозованої і важко передбачуваної активності людських спільнот: етнічних, релігійних, сімейних, регіональних, мовних, політичних тощо [180, с. 42].

Суспільство в цілому існує як система, основою якої є матеріальне та соціально-культурне відтворення, а соціум стоїть ближче до суб'єктивно-організмичної цілісності у якій концентрується смислотвірна та символіко-регулятивна функція. Відносини між ними переважно складаються, як відносини між колективним організмом (сукупністю суб'єктів) і середовищем існування (адаптації). Соціум має адаптуватися до темпів суспільного відтворення, динамізму суспільного життя, технологій та комунікативних потоків.

У філософії загалом та філософії права, зокрема, поняття соціум має не одне визначення. Соціум як категорія філософії права – це велика стійка соціальна спільнота, для якої характерна єдність умов життєдіяльності людей в певних відносинах, що пов'язано зі спільністю культури.

Соціум – це система співжиття людей, особливий спосіб життя живих організмів, головною ознакою яких є свідомість, цілеспрямована діяльність, спілкування, генетичний і функціональний зв'язок, що веде до створення відмінного від природи предметно-духовного світу культури; предметне буття людини в середовищі культури. Це поняття можна розглядати також і як діяльне спілкування людей, їх творчість в усіх галузях суспільного життя: створення матеріальних і духовних цінностей, перетворення природи,

формування певних якостей у людини. Потрібно виділити такі різновиди соціуму як родові та сімейно-споріднені, соціально-класові, національно-етнічні та територіально-поселенські спільноти. Будь-який соціум – це певна цілісність, що здатна самовідтворюватися, а також є відносно автономним утворенням, що взаємодіє з іншими соціальними спільнотами.

Кожному соціуму властива система регулювання діяльності соціальних спільнот, груп та індивідів, які охоплені соціальними зв'язками. Це соціальні норми, закріплені в традиціях; це певна система правових нормативів та прописної моралі.

У соціальній теорії поняття «соціум» використовують для характеристики соціально-культурної цілісності, взаємин індивідів, що утворюють соціум як окрему соціальну спільність, у межах якої відбувається соціалізація індивідів, здійснюється їх життєдіяльність [191, с. 525].

Однак є й інша точка зору з цього питання. К. Момджян, наприклад, зазначає, що «філософія прагне виявити загальні властивості, зв'язки і стани, властиві будь-яких явищ дійсності: живій і неживій природі, а також сфері соціокультурних взаємодій, які ми називаємо «соціум» [108, с. 371].

Категорія «соціум» конкретизує концептуальний зміст понять «соціальне» і «соціальне життя». Соціум є конкретно-історичною формою соціального життя або соціального існування людей, локалізованою у просторі та часі. Це поняття, на думку К. Момджяна, характеризує організаційну форму спільного життя людей, форму їх взаємодії в межах певного соціуму [108, с. 51–52]. На його думку, соціум – не суто людське явище. Прообрази і моделі соціуму, або соціальності, трапляються і в тваринному світі. Тому перший компонент соціуму – це індивіди, які взаємодіють один з одним як біологічні і, за його висловом, як «поведінкові» організми.

До ідеалів сучасного соціуму варто віднести ідеал гуманних стосунків між людьми, визнання гідності і цінності окремої особистості в усьому людському співтоваристві, консолідацію людей світового соціуму в активній боротьбі за права і свободи особистості, економічну безпеку планети [63, с. 110].

Сучасний планетарний соціум перебуває в принципово новій соцієнтальній ситуації, яка потребує філософського осмислення.

Похідним від поняття «соціум» є прикметник «соцієнтальний», що означає ті явища та процеси, що стосуються суспільства [191, с. 526]. Тема соціальності, або соцієнтальності, покликана розкрити відмінність між соціальним і несоціальним, що відрізняє надорганічну реальність від царств живої і неживої природи. Ми повинні зрозуміти, що відрізняє діяльність людей, незалежно від їх національної чи релігійної належності, розуму, здібностей тощо, від фізичних взаємодій, хімічних реакцій або поведінки тварин, таких схожих іноді на людей, які часто прагнуть до самозбереження, безпеки, продовження роду та ін. Іншими словами, йдеться про вивчення соціального як однієї з підсистем світу, що займає специфічне місце в ньому, аналіз її співвідношення і зв'язків з іншими сферами навколишнього світу та реальності.

Поняття «соцієнтальне», використовується для характеристики суспільства в цілому, всієї системи суспільних відносин (економічних, соціальних, політичних) [25, с. 122]. Таким чином, пропонується розуміти суспільне як соцієнтальне, однак, даний термін потребує значного доопрацювання.

Окремої уваги заслуговує той факт, що розгорнутої концепції «соціуму» як утворення, яке детермінує суб'єктність людини, індивіда, суспільства, поки що не існує.

Як частина суспільства соціум є органічним складником, що вірогідно повторює структуру самого суспільства або стикається з нею принципово.

До того ж у соціумі можна виділити такі рівні: індивід – сім'я – спільнота – етнос – нація і людство загалом. Тут послідовність їх підпорядкування дещо інша і вони перебувають, умовно кажучи, в неоднозначно лінійних зв'язках між собою, що зумовлює уявлення про панування випадковості.

У праці «Людина, цивілізація, суспільство» П. Сорокін розглядав соціальну систему як багатовимірний соціальний простір (відмінний від

фізичного, геометричного), у якому перебувають люди, що групуються за різними соціальними ознаками: професією, економічним статусом, належністю до політичної партії, держави, національністю, походженням, статтю, віком, освітою тощо. Інтегральним чинником усього соціально-правового життя вчений вважав колективний рефлекс. Взаємодію членів суспільства він розглядає як найпростішу модель соціально-правового явища. Його елементами є: індивіди, акти (дії, вчинки) і провідники спілкування (символи інтеракції). Індивідам, які взаємодіють, властиві наявність вищої нервової системи, потреби і здатність реагувати на стимули. Акти (дії, вчинки) складаються із зовнішніх подразників і внутрішньої реалізації психологічного життя. Провідники – це символи передачі реакцій між суб'єктами інтеракцій (мовлення, письмо, музика, право) [161, с. 198–199].

З погляду взаємовідносин суспільства та спільнот, усі соціуми є складними структурними утвореннями, що визначаються складним переплетенням стосунків, вибудованих на особистому досвіді, інтегрованості в механізми традиції, відносин віч-на-віч та відчуженні відносин між людьми, представлених такими системами, як економіка, право, політика, наука тощо. Саме ці системи складають внутрішню сутність усякого суспільства як найважливішої складової всякого соціуму. Ці відносини визначають самоактивність соціуму, його здатність розвиватись від нижчих форм до вищих, переходити від однієї якості до іншої.

Водночас варто наголосити, що суб'єктність та антропність соціуму визначається тим, що він входить у систему відносин і Природи, і Космосу. Самі ці два поняття можуть бути його теоретичною опозицією, оскільки соціум найширше з тих понять, які опосередковують існування та розвиток людської цивілізації [180, с. 44]. Поняття соціуму настільки широке, що охоплює і всі людські спільноти, що живуть та відтворюються на певній території, і всі упредметнені результати людської діяльності або упредметнені артефакти культури, тобто все те, що створено руками попередніх поколінь й актуалізовано в життєдіяльності конкретного

суспільства. Буття соціуму не обмежується тільки тим, що є тут і зараз, а стосується всієї історії природи та суспільства.

Слушною вважаємо думку відомого українського науковця В. Вернадського, який наголошував, що існування соціуму визначається та зумовлюється також ноосферою, як наявним буттям людського розуму взагалі. А, скажімо, український філософ, культуролог С. Кримський розглядав ноосферу як сферу розуму не у звичному абстрактно-логічному сенсі, а в сенсі репрезентанта буття, необхідної регулювальної сили, яка діє не сама собою, а в контексті загальних космопланетних закономірностей існуючого [180, с. 45–46].

Оскільки в соціумі, як і в природі, діють руйнівні сили і виявляються ентропійні тенденції, людина зацікавлена в тому, щоб мати ефективні засоби протидії їм. Упродовж тисячоліть тривав процес вироблення різноманітних соціальних форм, покликаних допомогти людям у їхній протидії деструктивним началам буття, здатність системно підвищувати рівень упорядкованості суспільного життя [20, с. 234].

Суспільство як системно-структурний цілісний світ – це рівень меншої абстракції, ніж рівень соціуму. У ньому втілюється сама структурність суспільного життя, обмежена цілісність цієї структури, її основні елементи, певні детермінації, функціональні зв'язки цих елементів, до яких варто зарахувати й основні тенденції розвитку і функціонування цієї системи як цілісності. Можливо, найбільш влучною характеристикою цього рівня суспільства є визначення суспільства як суспільного організму, як зауважує сучасний український науковець В. Бех. Суспільство як соціосвіт повсякденності фіксує одинично-конкретний, безпосередньо відчутний світ суспільного буття. Це те середовище, те безпосереднє протікання суспільного життя, у яке занурюється людина, у своїй унікальності і неповторності [25, с. 124].

Отже, серед науковців не існує однозначного розуміння соціуму і його співвідношення з суспільством. Одні просто ототожнюють їх, розглядаючи ці поняття як синоніми. Так, В. Бачинін, дає таке визначення – суспільство

великомасштабне об'єднання людей, яке виступає у вигляді поліфункціональної, саморегульованої системи, різноманітних форм, соціальних взаємодій між індивідами з безліччю властивих їм напрямів продуктивної діяльності, що забезпечує рішення конкретних завдань і досягнення певних цілей, серед яких головна – це розширене відтворення суспільного цілого [18, с. 859].

Інші вважають, що поняття «соціум» ширше, ніж поняття «суспільство», оскільки соціум знаходить своє втілення і прояв не лише у вигляді суспільства, яке ряд науковці розглядають як категорію повсякденного знання, згідно з яким межі суспільства еквівалентні кордонам сучасних націй – держав. Хоча варто зауважити, що кордони суспільства не завжди збігаються з кордонами політичних формувань (наприклад, палестинське суспільство).

Соціальне пізнання, спрямоване на нове утворення людства – соціум, який набуває якісно нових характеристик. Соціум є суб'єктом і об'єктом соціального пізнання, отже, цей феномен розкриває нові горизонти самого дослідження.

Соціальне пізнання в цих умовах знаходиться в пошуку вирішення проблем, пов'язаних з мінливими процесами розвитку соціуму, на перший погляд невлвовимими, але істотними за своїм змістом.

Соціум завжди присутній у процесах взаємодій, взаємовідносин у суспільстві, між групами і індивідуумами і як спосіб існування соціальної дійсності. Соціальне пізнання в сучасному світі вивчає, узагальнює, розуміє і пропонує своє бачення щодо проблем, пов'язаних з процесами розвитку, народження і зміни соціуму.

Отже, спробуємо дати визначення поняттю соціум, покладаючись на вище викладені думки: соціум – це спосіб існування соціальної дійсності: соціальна реальність, розглянута в ракурсі загальних форм людського впливу. У зміст поняття «соціум» включаються соціальні зв'язки і взаємозв'язки, соціальні дії, взаємодії і відносини, особистості та їх об'єднання, соціальні

інститути та організації, культура, соціальні цінності і норми, соціальне регулювання, які й виступають об'єктом соціального пізнання.

Таким чином, соціум – це середовище впорядкованого співжиття людей, особливий спосіб комунікації соціальних суб'єктів, головною ознакою якої є цілеспрямована діяльність, етнічно-генетичний і функціональний зв'язок, що ґрунтується на високому рівні діяльнісної впорядкованості й призводить до створення відмінного від природи предметно-духовного світу культури.

1.4 Право як засіб упорядкування соціуму

Соціум – це специфічна система, свого роду організм, що розвивається за своїми особливими законами, які характеризуються надзвичайною складністю.

У соціумі взаємодіє величезна кількість людей. Результатом їх зв'язків стають особливі умови життєдіяльності та особливе оточення, які створюються в окремих соціальних групах. Ці умови можуть впливати на інших людей, які не входять до цих груп.

Ще, Аристотель зауважив, що людина за своєю природою є «політичною твариною». Тільки люди можуть добровільно і свідомо об'єднуватись. Його трактат «Політика» розпочинається з визначення держави як своєрідного об'єднання заради якогось блага: «...всяка держава є певне об'єднання, а будь-яке об'єднання утворюється для певного щастя. Адже всі діють заради того, що вважається достойним життям, тож, вочевидь, усі об'єднання прямують (у своїй діяльності) до певного щастя. До найбільшого і найвищого з-поміж усіх благ, власне, прямує те об'єднання, яке називається державою, або політичним об'єднанням» [11, с. 58].

Право, будучи елементом цілісного людського життя, є явищем діалектично суперечливим, таким, що об'єднує у своєму реальному бутті матеріальне та ідеальне, об'єктивне і суб'єктивне, іманентне і трансцендентне.

Як і будь-яка інша сфера соціальної практики, право органічно об'єднує те, що вкорінене в «природі речей», і те, що людина приносить до неї своєю активністю, здатністю до пізнання, бажанням змінювати світ на свій розсуд.

Один раз з'явившись разом із суспільством, право вже не зникає ніколи, лише здійснюється процес його історичної еволюції, головною внутрішньою силою якої постає взаємодія природного і позитивного права. Природне право щодо позитивного постає як форма до змісту: воно є тією алгебраїчною формулою, під яку історія підставляє різні дійсні величини позитивного права, тому й природного права без позитивного не буває [141, с. 195–196].

Людина як невіддільний суб'єкт соціуму повинна насамперед дотримуватися норм природного права, жити за законами природи. Однак для цього потрібно розуміти, усвідомлювати та осмислювати всі ці процеси. Проте погляди людини формуються не тільки під впливом природного, але й позитивного права, це називається виваженістю, поміркованістю, мудрістю. Тому кожна людина має свідомо, відповідно до власної совісті та волі обирати лише ті постулати, які допустимі для її поведінки і способу життя та не завдають шкоди іншим людям.

Однак у будь-якому випадку природне право розглядають як похідне від природи (сутності) людини, незалежно від його фіксації в позитивному праві. Воно існує поряд з позитивним правом як сукупність вимог, що спричинені об'єктивними умовами життєдіяльності людини, самим життям суспільства [55, с. 4].

Поєднання духовної свободи людини з духовними надбаннями соціуму, його культурою, системою соціальних цінностей забезпечує можливість гармонійного розвитку людини [76, с. 29].

Свобода є однією з тих ключових, фундаментальних цінностей, які впливають із самої сутності людини – людської гідності і, таким чином, знаходять свій вираз в духовності соціуму, його культурі, а, отже, і у праві [54, с. 145].

Філософсько-правове розуміння соціуму полягає у визначенні його з позицій окремої людини, особи, гуманізму. Людина як соціальна істота може

реалізувати себе лише в соціумі, а всі дії людини, зв'язки і відносини, умови, у яких живуть люди, можна правильно зрозуміти лише тоді, коли усвідомлюється зміст поняття «соціум». Варто відзначити, що соціум перш за все це – людське буття, обумовлене діяльністю і спілкуванням, система спільного співжиття людей під час якого постійно формується людина та її духовність.

Соціум є особливим способом життя людей, головними чинниками яких є свідомість, діяльність і спілкування, генетично-функціональний зв'язок між якими спричиняє до створення відмінного від природного предметно-духовного світу культури. Якщо тварина живе в природі, то людина – у соціумі. У цьому зв'язку соціум постає як надприродний світ, що надбудовується над природою [162, с. 484].

Людина як біологічна істота виявляє себе передусім серед собі подібних. Вступаючи в специфічні контакти з іншими для задоволення своїх матеріальних і духовних потреб, людина створює певні форми свого об'єднання. Вони якраз і виявляють соціальну природу людського, що відрізняє світ людини від тваринного світу. Відмінності організації тваринного та людського колективу полягають, по-перше, тваринне життя – це лише забезпечення самого природного, біологічного існування живого організму, побудованого на основі інстинктів. Людське ж життя – це реальний багатоманітний та багатофункціональний процес, що відбувається в конкретно-історичних умовах. По-друге, сутність зв'язків тварин, котрі мають зачатки інтелекту і вступають у зв'язки між собою, також є суто природною, спрямована на задоволення своїх біологічних потреб та базована на тваринних інстинктах. Людина ж живе у соціумі. Це особливий спосіб життя істот, наділених свідомістю. Для соціуму характерне предметне життя, людина діє в цьому випадку свідомо, наперед передбачаючи наслідки своїх дій, виробляючи мету та способи реалізації своєї діяльності. Очевидно, що особливу роль у становленні людини в соціумі відіграє її постійне спілкування з іншими людьми, що в цих умовах набуває виду соціальних відносин. Люди постійно обмінюються інформацією, фіксують набутий в ході

своєї діяльності дорогоцінний досвід, передають його з покоління в покоління. Для людини формування соціуму мало історичний характер, було тісно пов'язане з проблемами первісної залежності людини від природного середовища. Первісні об'єднання людей ґрунтувались виключно на біологічній необхідності самозбереження, а тому були нетривалими і нестійкими. Проте біологічна природа, що робила людину неспроможною індивідуально протистояти агресивному природному навколишньому середовищу, об'єктивно зумовлювала створення людського колективу.

Природне право є невід'ємним від форм буття людини, воно органічно вплетене у соціальні відносини і є ефективним засобом регулювання відносин між людьми, координації їх діяльності, задоволення потреб та інтересів.

Норми природного права «дозволяють людям з'ясувати своє існування з всезагальними першопочатками і першопринципами буття» [18, с. 297].

Людина формує у своїй свідомості природне право як ідеальну модель і в той же час прагне відповідати цій моделі. Тому такий взаємозв'язок та взаємовплив можна вважати вирішальною та визначальною умовою прогресивного розвитку соціуму в цілому, конкретної людини і природного права як ефективного регулятора соціальних відносин [54, с. 147–148].

Цікаво відзначити, що за сучасних умов захоплені ідеєю єства в праві та налаштовані критично до недосконалої правової практики деякі автори говорять про природне у вкрай піднесених тонах, навіть більше: його починають розрізняти за галузевою ознакою або доходять того, що відносять до сфери природного права «закони Всесвіту, закони краси, закони природи» чи трактують природне і позитивне право як однопорядкові елементи правової реальності.

Природне право відображене в етиці, моралі, релігії, які, зі свого боку, містяться в галузях правах через урахування пріоритету людини в суспільстві з її невідчужуваними, притаманними їй правами.

Надзвичайно важливо врахувати, що вже з народження право не є сумою абстрагованих значень, а є дієвим, «живим» регулятивним феноменом.

Дієвість права не реалізується поза суб'єктивним переживанням правомочності та протилежного їй обов'язку. Тобто опис права в будь-якому моменті його буття має охоплювати і об'єктивні, і суб'єктивні аспекти. Право, як і сама його природа, мають подвійний, об'єктивно-суб'єктивний характер.

На думку В. Баруліна, предметно-проблематичний простір соціально-філософської антропології спрямований на дослідження особливостей створення людиною соціуму як способу і засобу свого існування та діяльності; вивчення людської сутності, що пронизує всі пори суспільства та переломлюється в ньому, а також аналізу впливу соціуму на людину [17, с. 73].

Слушно зазначає П. Рабінович, природне (загально-соціальне) право – це певні можливості учасників суспільного життя, які об'єктивно зумовлюються рівнем розвитку суспільства і мають бути загальними та рівними для всіх однойменних суб'єктів. Залежно від виду носіїв цих можливостей вчений розрізняє права людини, права соціальних спільнот та права людства [136, с. 9].

Усі члени певного соціуму, кожна людина, яка діє в межах установлених норм, обов'язково повинна дотриматись їх, про те вона має право розраховувати, що й інші особи соціуму, який продукував певну норму, діятимуть саме в цих межах, а отже, можна передбачити відповідну реакцію в кожній конкретній взаємодії. Враховуючи жорстку пропорцію між правами та обов'язками у взаємодії між суб'єктами відносин і, насамперед, правовідносин, доведено необхідність кожному членові соціуму відмовитися від другорядних особистих потреб заради реалізації життєво важливих потреб у процесі суспільної діяльності [163, с. 160].

Логічно припустити, що саме суперечність між реальними потребами загального порядку в суспільстві і зацікавленою, егоїстичною позицією носія влади, здатного втілити в закон вигідні для нього варіанти масової поведінки людей в соціумі, є основним життєвим чинником, що спричинив невмирущу дихотомію «природного» і «позитивного» у праві [36, с. 84].

Дуалістичність людської природи вимагає комплексного підходу до вирішення проблеми функціонування низки взаємозалежних чинників: 1) соціуму; 2) правових норм, що керують процесами в ньому; 3) особистості; 4) внутрішнього сприйняття (чи не сприйняття) нею цих норм; 5) реальних вчинків і дій цієї особи, керованих цими нормами і відповідних (чи невідповідних) їм.

Такий перелік чинників також визначає право як елемент соціальної культури, що формується у соціумі на принципах нормативності поведінки особи завдяки визнанню нею цих норм і прийняттю їх до виконання. Визнання таких норм значущими відносить їх до рангу загально соціальних цінностей. Адже поняття доцільності, корисності, практичності, потрібності близьке до поняття цінності, що «спирається на внутрішньо реальний досвід, організація та поступальний розвиток якого передає нам оточуючу реальність і в цьому ж розумінні її творить», а «внутрішньо передовий досвід і є цінність» [15, с. 197–198].

Будучи соціальним інститутом, право регулює відносини в соціалізованому суспільстві, забезпечує порядок і стабільність. С. Алексєєв вважає, що «саме право за своєю початковою суттю є утворенням, яке походить з життя людей, логічно й історично призначене бути інститутом, покликаним якого є упорядкування свободи, надання їм визначеності й забезпеченості, а звідси – істинно людського змісту, істинно людської цінності» [10, с. 44].

Н. Алексєєв писав: «Юридичний соціологізм як науковий метод перетворюється на філософію шляхом піднесення висновку, що стверджує простий дослідний зв'язок між правом і соціумом, на ступінь істини, який стверджує, що у зв'язку з цим виявляється якась вища логічна необхідність. Соціологи, які філософствують, схильні стверджувати, що зв'язок між правом і соціалізованим суспільством є зв'язком ейдетичним, що право не можна розуміти без соціуму, що сутність права визначається його соціальною природою» [4, с. 24].

На думку О. Тихомирова, визнання права як загальнолюдської цінності відбувається в умовах кризи європейського світогляду, в тому числі юридичного. Пошуки виходу із цього стану зумовили появу різноманітних методологічних підходів і теорій розуміння права, які являють собою еkleктичне сполучення різнорідних засад й ідей, причому різного ступеня філософського осмислення, науковості й теоретичної розробленості [173, с. 295].

У зв'язку з тим, що євроінтеграція відбувалась еволюційно, не порушуючи стабільність національних правопорядків, пріоритетна увага приділяється національному праву. Хоча на даному етапі Україна ще не до кінця готова сприйняти методологічні засади європейської філософії права, слід врахувати те, що кроки до інтеграції полягають у приведенні українського права до відповідного рівня природного права і поступового формування громадянського суспільства [54, с. 66].

Дуже доречним буде згадати погляди відомого українського правника О. Петришина, який вважає, що формування засад правової, демократичної, соціальної держави, конкретизоване програмою адаптації законодавства України до європейських стандартів, зумовлює нагальну потребу осмислення ролі та місця права у соціумі як універсального способу впорядкування соціальних відносин, вирішення актуальних проблем, невід'ємної частини соціальної реальності, важливої складової правової соціалізації особистості. Лише за таких умов право може стати атрибутом та критерієм ефективності діяльності держави, сприяти становленню повноцінних інстанцій громадянського суспільства, належному забезпеченню та захисту прав і свобод людини і громадянина [121, с. 72].

Право як і будь-яке суспільне явище, розвивається за одним з основних законів діалектики – єдності і боротьби протилежностей. Соціум і право – взаємопов'язані й відносно незалежні динамічні системи, які перебувають між собою у відношенні гармонійної взаємодії, стимулюючи розвиток одне одного, і у відношенні протидії, гальмуючи еволюційні процеси розвитку вказаних систем [100, с. 189].

Соціум – це сукупність зв'язків і взаємодій, що склалися між людьми в процесі практично-господарської діяльності, соціального життя. Тому соціальне слугує для характеристики суб'єктів соціальних дій, видів, соціальних зв'язків у соціумі, оцінок і визначень соціальних процесів та явищ. Право і соціум є взаємопов'язаним, з одного боку, право потребує соціалізованого суспільства і правові норми виникають тільки в соціумі. Тож потрібне організований соціум, щоб ці норми надійно втілити в життя. З другого боку, соціум потребує права, оскільки він є структурою смислоорієнтованих вчинків: це структура, в утворенні якої норми відіграють ключову роль.

Як справедливо зазначає провідний український філософ права професор С. Максимов філософський проект правового соціалізованого суспільства, повинен розглядатися як концептуальне обґрунтування соціально-правового ідеалу в умовах посттоталітарних трансформацій, оскільки він охоплює єдиним цілісним вимірюванням як правові держави, що вже сформувалися, так і молоді демократії, становлення яких тільки відбувається [101, с. 22].

Сьогоднішньому соціуму необхідне глибинне реформування права, зміна фундаментальних засад його розвитку, а не камуфляжні, поверхневі зміни, які не здатні зробити право потужним рушієм прогресивного розвитку українського суспільства. А право може стимулювати розвиток суспільних відносин, і, як показує досвід демократичних держав, воно робить це успішно.

Образ права як суто політичного явища, відірваного від духовного досвіду людства, не відповідає потребам розвитку сучасного українського соціалізованого суспільства, новим реаліям українського життя і найперше – українській людині нового типу [34, с. 57–58].

Соціальна відповідальність людини є тим фундаментом, на якому розбудована вся система відносин у суспільстві. В цьому випадку вона виступає невід'ємним елементом у макросистемі людина – держава – суспільство. Людина, усвідомлюючи свою відокремленість від свідомого життя, розмірковуючи над проблемами свободи, відповідальності, сенсу

життя, змушена постійно відчувати протиріччя між суцим і належним, зіставляти, порівнювати, живучи не просто в онтологічному континуумі «природа – соціум», а в культурному середовищі, з неминучістю подекуди впадаючи в дисонансний стан розладу зі світовим порядком і самим собою.

Людське щоденне соціальне буття, пов'язане з необхідністю цивілізованого унормування, гармонізації відносин усіх учасників багатопланового, різнорівневого соціуму, з метою забезпечення його життєздатності, стабільного і прогресивного розвитку [53, с. 9–10].

Відповідно, саме право як засіб упорядкування соціуму, маючи ряд унікальних властивостей таких як загальність, можливість суворої визначеності, висока ступінь забезпеченості, повинно максимально відповідати потребам його розвитку.

Право орієнтоване на регулювання суспільних відносин, які підлягають формальній визначеності, а мета права – охорона і відтворення певних суспільних відносин, тобто створення і підтримання правового порядку за допомогою відповідних норм права. Право визначає, інформує та за допомогою соціально-правових комунікацій регулює зовнішній порядок, з яким пов'язані соціальні очікування цього порядку. При цьому слід урахувати той факт, що право як комунікаційна система невіддільна від права як форми соціального буття. Право, утворюючи правовий простір, є однією з комунікаційних систем соціуму, що забезпечують стабільність і стійкість його як системи.

Висновки до розділу 1

Особливості взаємозв'язку соціуму і права до певної міри проаналізовано у науковій літературі, але єдиної філософсько-правової концепції розуміння, яка розкривала б сутність, цих процесів, на жаль, немає.

Поza увагою дослідників залишилися поняття, типологія та форми вираження права у співвідношенні зі соціумом, не повністю враховані його соціально-ціннісні характеристики, не вирішена проблема філософсько-правового розуміння взаємозв'язку соціуму і права та глобалізаційні чинники впливу на їх взаємодію.

Для розкриття розуміння взаємозв'язку соціуму і права у дисертації застосовано основні філософсько-світоглядні, загальнонаукові та спеціальні методи, а також враховано загальні підходи та принципи. За основу було взято соціологічний метод пізнання, який дозволив дослідити право на підставі реальних соціальних фактів та сформульованих у соціумі правил. Вибір методології дослідження залежав від предмету дослідження та поставлених завдань. Саме їхня згрупованість, системна об'єднаність і сукупність дали змогу повноцінно та всебічно розкрити сутність і проблемні питання соціуму та права як категорій філософії права.

Соціум як категорію філософії права слід розуміти як систему узагальнюючих суджень філософського характеру про предмет і методи соціуму, місце соціуму в системі наукового знання в цілому, його пізнавальної та соціальної ролі в сучасному суспільстві. Філософія соціуму розглядає антропологічні, аксіологічні, гносеологічні та методологічні підстави людської діяльності в процесах суспільства.

Соціум – це спосіб існування соціальної дійсності; соціальна реальність, розглянута в ракурсі загальних форм людського впливу. У зміст поняття «соціум» включаються соціальні зв'язки і взаємозв'язки, соціальні дії, взаємодії і відносини, особистості та їх об'єднання, соціальні інститути та організації, культура, соціальні цінності і норми, соціальне регулювання, які й виступають об'єктом соціального пізнання.

Специфікою соціуму є міждисциплінарний характер, наявність теоретичних концепцій і моделей, і в той же час – орієнтація на вирішення практичних завдань. Тому нерідко виділяють два рівня знань про соціум. Перший – це теорії соціального (соцієнтального), що є частиною загальних

політико-економічних і соціально-філософських концепцій, які пояснюють механізм функціонування суспільства на різних історичних етапах. І другий, прикладний рівень, що поєднує в собі, з одного боку, фрагменти фундаментальних наукових теорій передусім математики, логіки, психології тощо, а з іншого боку – практичні знання і навички, об'єднані спільним завданням соціуму щодо різнорідних об'єктів.

Право не існує в абстрактному соціумі, воно завжди соціально обумовлене конкретно-історичною ситуацією в країні. Чим повніше й адекватніше ці соціальні аспекти враховані в правотворенні, тим більш соціально корисними та морально багатшими стають нормативно-правові акти. Як наслідок, вони органічніше та природніше пристосовані до системи права та до цілісної системи соціального буття. Право як засіб упорядкування соціуму залишається одним із найважливіших соціонормативних регуляторів відносин в ньому.

РОЗДІЛ 2

ГНОСЕОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ СОЦІУМУ І ПРАВА

2.1 Філософсько-правова типологія суспільства і права

Як предмет дослідження суспільство постає утворенням надскладним, багатоелементним та різностороннім. Це пов'язано насамперед з його науковою, правовою та філософською природою. При цьому кожний процес, елемент, тип чи явище суспільства може бути вивчений і через наукове пізнання, і позанауково. Своєрідний підхід до розуміння суспільства властивий філософії, зокрема філософії права. Особливість такого підходу полягає в тому, що суспільство розуміють як цілісне самодостатнє утворення, тому його не розглядають у якійсь конкретній локалізації, тож можлива органічна типологія філософського бачення суспільства [144, с. 38].

Реалізація специфічних відносин людей, відбувається у площині суспільства. Поняття «суспільство» розкривають у двох вимірах – широкому та вузькому. Суспільство – у широкому розумінні – уся сукупність історично зумовлених форм сумісної діяльності людей; тоді як у вузькому – особлива вища стадія розвитку людей, яка виявляється через функціонування цілісної системи соціальних організацій, інститутів, груп, рухів тощо; історично сформований конкретний тип соціальної системи [185, с. 128].

Тож на загал у соціальній філософії існують такі філософські концепції розуміння суспільства: натуралістична, ідеалістична, концепція суспільного договору, формаційна і сучасна концепція. Суть натуралістичної концепції полягає в тому, що суспільство розуміється як дія природних та космічних закономірностей. Суспільство є не дуже вдалим витвором природи, а людина, тим паче, – недосконале живе створіння. Ідеалістична концепція стверджує,

що суспільство – це комплекс ідей, вірувань, а також вироблених на їхній основі духовних чинників (мораль, освіта, норми, звичаї тощо). Носієм ідей виступає релігійний лідер нації і народу. Поки жива ідея, таке суспільство розвивається. Представники концепції суспільного договору стверджували, що суспільний договір – це механізм переходу суспільства з природного стану до державницького. Люди добровільно творять державу й отримують гарантії безпеки для себе та своєї власності. Умови такого суспільного договору не можуть бути порушені ні владою, ні населенням. Формаційна концепція сформувалася в межах матеріалістичного розуміння історії К. Маркса та Ф. Енгельса в 40–50-ті роки XIX ст. Ця концепція виокремлює з усього різноманіття відношень відношення матеріальні, а з-поміж них – економічні, виробничі як первинні характеристики формацій. Сучасна концепція пояснює суспільство як живу систему, що постійно розвивається, визначає цілі та розробляє програми діяльності людини [162, с. 242].

Однак для того, щоб вільно володіти та свідомо й ефективно з'ясувати означену здатність філософсько-правового бачення суспільства, потрібно спочатку визначити специфіку типологічного аналізу осягнення суспільства, а також його типів, сфер та форм.

Як слушно зазначає М. Надольний, типологія, будучи методом пізнання дійсності, є дослідницьким процесом і результатом використання певних логічних процедур, понятійного інструментарію щодо досить розвиненого об'єкта та спрямована на інтеграційне поєднання знань про нього. Іншими словами, типологія (грец. «typos» – слід, відбиток і «logos» – слово, вчення) – це один із методів здобування достовірної інформації про об'єкт, що усуває невизначеність (ентропію) уявлень суб'єкта [109, с. 213]. Метою типології як конкретного пізнавального засобу є виокремлення важливої, загальної властивості об'єкта, з його систематизацією, у діахронічному, синхронічному, ціннісно-нормативному та інших вимірах, в актуальних ретроспективно-історичних та прогностичних аспектах.

Вважається, що визначення типів у науці означає конструювання логічних форм, що відображають реальні процеси, які не існують у чистому

вигляді. Це простежується не тільки в органічному, а й у соціально-культурному світі [186, с. 340–341].

Типологія може здійснюватися завдяки побудові ідеальних моделей, які є результатом абстрагування від різноманітних конкретних властивостей реальних об'єктів, вирізнення загально характерного для сукупності таких об'єктів. Вона у своєму вченні іде від об'єкта (об'єктів) як своєї цілісності до селекції (відбору) його ознак, а також покликана виокремити всі основні форми, які можуть бути виділені, і неважливо буде це одна форма, типологічна пара, тріада чи інша типологічна серія [144, с. 40].

Розрізняють теоретичну та емпіричну типології. Якщо теоретична типологія – це узагальнення ознак соціальних явищ на основі ідеальної теоретичної моделі з теоретично обґрунтованими критеріями, то емпірична типологія характеризується як пошук стійкого поєднання властивостей соціальних об'єктів, що розглядаються водночас у кількох вимірах [109, с. 214].

Типологія є інструментом здобуття знань переважно теоретичного, а не емпіричного рівня людського пізнання. Це зумовлено тим, що вона ґрунтується на виокремленні та врахуванні атрибутивних, докорінних, істотних характеристик.

Типологія спроможна завдяки здатності сягнути сутності досліджуваного об'єкта виконувати функції пояснення та розуміння, що набувають автентичності лише на теоретичному рівні. Адже пояснення й інтерпретація неможливі без розрізнення сутнісного та неістотного, на якому ґрунтується типологія.

Типологія суспільства – класифікація суспільств на основі визначення найвагоміших типових ознак, які відрізняють одні суспільства від інших. З одного боку, проблема типології суспільства передбачає розрізнення таких понять, як «суспільство», «природа», «держава», «країна», а з другого – з'ясування співвідношення між ними [52, с. 123].

При цьому варто відзначити, що передусім співвідношення таких понять, як «суспільство» та «природа» є складною і багатоаспектною

проблемою, яка є об'єктом дослідження багатьох наук. Як відомо, людина і суспільство є частинами природи, але помилково було б ототожнювати їх з природою. Природа в широкому значенні охоплює і суспільство, і навколишній світ у всіх його багатоманітних виявах, тобто вона є синонімом Всесвіту. У вузькому розумінні природа – це частина світу, яка, умовно кажучи, протистоїть суспільству і взаємодіє з ним, це природне середовище, у якому живе суспільство. Суспільство як багатогранне поняття передбачає сукупність форм спільної діяльності людей, що історично склалися на певній території. Також це система, яка охоплює всю сукупність умов соціальної життєдіяльності людей та їхні відносини один з одними із природою [188, с. 269].

Природа, з погляду суспільства, з'являється насамперед там, де з розв'язанням соціальних проблем вирішальними стають, по-перше, персональний розсуд, приватна думка, а по-друге, сила, що стоїть за ними, приватна влада, зрештою, влада сильнішого [61, с. 32–33].

І людина, і суспільство є частиною природи, основа буття яких двоєдина – природно-соціальна. Не можна ігнорувати природні засади існування як людини, так і суспільства, як і заперечувати вирішальної ролі соціального у цій єдності. Між природою і суспільством існують генетичні зв'язки за походженням, оскільки суспільство виникало на природній основі, а також структурні, адже суспільство входить у різні природні системи, скажімо, біосферу та Сонячну систему. Варто наголосити і на функціональних зв'язках, а саме обміні речовиною, енергією та інформацією.

У результаті взаємодії понять «людина» і «суспільство» та постійного впливу один на одного – головними засобами свідомого та цілеспрямованого впливу суспільства на природу є виробнича діяльність. Природні умови, ресурси та багатства можуть позитивно чи негативно впливати на розвиток суспільства. Наприклад, циклічність багатьох звичайних природних процесів (зміна дня і ночі, пір року тощо) зумовлює ритмічність людської життєдіяльності в конкретному суспільстві. Природні умови впливають на розміщення і спеціалізацію суспільного виробництва, світовий поділ праці,

розселення людства на тій чи тій території. Визнаючи вплив природи на суспільство, потрібно врахувати і дію соціокультурних факторів, які є не менш значущими. Варто пам'ятати, що розвиток суспільства залежить також і від людей (народонаселення), їх кількості, вікового і статевого складу та інших характеристик.

Природа, як єдине середовище існування суспільства, є необхідною умовою його матеріального буття, фізичного і духовного життя людини, джерелом ресурсів, що використовуються у виробництві. Процес матеріального виробництва зумовлює єдність суспільства і природи.

Беззаперечним фактом є те, що історія розвитку суспільства є наслідком історії розвитку природи, адже єдність історії природи і суспільства виявляється у вертикальному зростанні від природи до суспільства. Історія природи виявляє внутрішню суперечливість і роздвоюється на історію не олюдненої до суспільної природи та на історію природи, що увійшла у сферу діяльності людини, тобто на історію олюдненої природи. Але в підсумку історія суспільства не обмежується лише власною історією, а охоплює також шлях становлення, формування цього суспільства [187, с. 224].

Природа і суспільство перебувають у тісному взаємозв'язку утворюючи систему «суспільство – природа». Вона функціонує відтоді, коли з'явилася людина із властивим їй практичним ставленням до природи. Завдяки системі «суспільство – природа» людина пізнає природу, використовує та перетворює її. Щоб ця система розвивалась цілісно і всебічно, потрібно одночасно та цілеспрямовано розвивати ці взаємопов'язані елементи єдиної системи. Своєю цілісністю ця система збереже при одночасному цілеспрямованому розвитку обох елементів, і природи, і суспільства [162, с. 370].

Зауважимо, що суспільство – це якісно відмінне від природи, багатомірне, внутрішньо розгалужене і водночас органічно цілісне утворення, що постає як сукупність історично сформованих способів і форм взаємодії та об'єднання, у яких виражається всебічна і багаторівнева взаємозалежність людей [189, с. 121].

Відзначимо, що французький філософ та соціолог Е. Дюркгейм називає суспільством особливу істоту, з її власною природою, відмінною від природи його членів, та особою, яка має свої відмінності від індивідуальних особистостей [178, с. 5].

Доречним також буде згадати англійського провідного філософа та соціолога Г. Спенсера, який розглядав суспільство як біологічний організм. Принципову відмінність суспільства від біологічного організму соціолог вбачав у тому, що в живому організмі елементи існують заради цілого, а в суспільстві – навпаки [165, с. 8–9].

Деонтологічне суспільство має право на існування, але його розвиток повинен синхронізуватися з онтологічним (природним) суспільством. Це основна умова сталого розвитку суспільства, природно-правова гарантія суспільного життя [156, с. 81].

Продовжуючи розмежування категорій «суспільство», «держава», «країна», зауважимо, що «країна» – поняття, яке характеризується географічною ознакою. Країна – це частина світу або території, що має визначені кордони і державний суверенітет, а держава – категорія, що відображає політичний стан цієї території, йдеться про тип режиму влади (монархія, республіка), органи і структуру правління (уряд, парламент). Співвідношення між цими категоріями визначає типологію суспільства.

Відзначимо також, що типологія суспільства за певними подібними ознаками (критеріями) чи характеристиками є не що інше, як створення «ідеального типу» суспільства. Вчені-філософи на підставі аналізу різноманітних змін у суспільстві, зводячи їх воєдино, створюють певні конструкції. Тож кожен його тип є аналітичною конструкцією, а не картиною конкретного суспільства.

До прикладу, за таким первинним критерієм, як писемність, дослідники виділяють: до письменні (до цивілізаційні) і письменні суспільства; за способом досягнення засобів для існування: суспільства-мисливці та суспільства-збирачі, суспільства-скотарі та суспільства-

городники, суспільства-землероби (традиційне суспільство) та індустріальне суспільство.

За способом виробництва та формою власності виділяють первіснообщинний лад (розподіл праці відбувається за статевою та віковою ознаками); рабовласницький лад (пріоритетними є відносини між рабовласниками (яким належать усі засоби виробництва) і рабами (які нічим не володіють та й самі є власністю рабовласників); феодальний лад (селяни змушені відробляти панщину за право користуватись землею, яка є власністю феодалів); капіталістичний лад (переважають відносини між капіталістами і найманими робітниками, які є особисто вільними, але оскільки вони позбавлені знарядь праці, то змушені продавати свою робочу силу); комуністичний лад (початковою стадією є соціалізм із подальшим зникненням експлуатації людини людиною, робітник мав би сам стати власником засобів виробництва і працювати тільки на себе і, отже, мала б зникнути експлуатація людини людиною) [169, с. 127].

Додамо, що в сучасній філософії права співіснують такі основні підходи до історичного розвитку типології суспільства, як формаційний та цивілізаційний. Обидва підходи спрямовані на розв'язання проблем логіки та певного порядку, а також спрямованості історичного процесу.

Прихильники формаційного підходу вважають, що історія є прогресивним розвитком, лінійним процесом сходження від менш досконалої формації до більш розвиненої. Суспільство тут розуміли як соціально-економічну цілісність, де вирішальну роль відігравав економічний чинник. На відміну від нього, цивілізаційний підхід по-іншому ставиться до історії – заперечує наявність єдиної закономірності в історії, а також не передбачає наперед заданого сценарію майбутнього розвитку.

Потрібно зважати, що світовий історичний процес розглядали як висхідне сходження від простішої формації до більш складної. У межах кожної суспільно-економічної формації дії людей були узагальнені і зведені до дій великих груп людей, у класовому суспільстві – класів, і зміна однієї

такої формації іншою відбувається внаслідок соціальної революції. Таку формацію розглядали як загальну характеристику основних типів суспільства: первіснообщинне, рабовласницьке, феодальне, капіталістичне, комуністичне, індустріальне, постіндустріальне суспільство.

На жаль, формаційний підхід не дає змоги вповні пояснити історичний розвиток, тож не зовсім правильною виявилась і його абсолютизація та догматичне ставлення до нього. Адже уявлення про єдину систему закономірностей та лінійне сходження від одних формацій до інших не залишило місця для свободи людини та вибору альтернативних шляхів розвитку. Як відомо, історію не можна абсолютно передбачити. Вона є виявом творчої діяльності людини. Формаційна теорія розвитку суспільства є історично обмеженою. Реальна історія народів, суспільств, держав не вкладається в тісні рамки формаційного розвитку по висхідній. У такому розумінні суспільства втрачається своєрідність і самоцінність кожної культури й цивілізації, вони лише виступають передумовами майбутнього досконалого суспільства.

Потреbam більш досконалого осмислення сучасного суспільства відповідає цивілізаційний підхід. Він утвердився та стрімко розвивається в сучасній філософії права. В основі цього підходу лежить факт перетворення історії людства на глобальну, загальнолюдську історію. Раніше вона була історією окремих народів, племен, країн, регіонів, культур. Створення всепланетарної цивілізації є досить складним і суперечливим процесом.

Під цивілізацією у цьому випадку розуміють найзагальніший рівень людської спільноти в єдності матеріальних і духовних форм її існування.

На сьогодні розглядають такі типи цивілізації: традиційна (аграрна), індустріальна (техногенна) та постіндустріальна (інформаційна) цивілізація.

На відміну від попередньої типології суспільства, основою якої є економічна структура та виробничі відносини, основою цивілізаційної типології слугують матеріально-економічні, політичні, культурні та моральні цінності. Цивілізаційний підхід універсальніший від формаційного. У межах

одного типу цивілізації можливі формаційні відмінності, хоча вони більш глобальні, більш сталі утворення, ніж типи формацій. Розвиток цивілізації є довготривалим процесом та більш значущим, ніж зміна формацій. Окрім того, кожному типу цивілізацій властиві свої визначальні чинники розвитку, свій механізм детермінації.

Основу цивілізації формує не лише економічне підґрунтя, а й більшою мірою – сукупність культурних зразків ціннісних орієнтирів, цілей, мотивів, ідеалів, що перетворюються на певні психологічні настанови людей.

Розглянемо концепцію трьох історичних типів цивілізації (традиційний, індустріальний, постіндустріальний) засновниками якої були американські соціологи Д. Белл і О. Тоффлер [23, с. 118].

Основу їх концепції становила технологія як сукупність виробництва і певного типу використовуваного знання. Уже згодом під час аналізу типів цивілізації більше уваги приділяли соціокультурним чинникам.

Для традиційної цивілізації характерні докапіталістичні (доіндустріальні) суспільні відносини аграрного типу, зі способом соціокультурної регуляції, оснований на традиції. Тобто це суспільство з аграрним устроєм, з малорухливими соціальними структурами і з оснований на традиції способом соціокультурної регуляції. Традиційна цивілізація охоплює не лише стародавній період (Стародавня Індія й Китай, Стародавній Єгипет, держави мусульманського Сходу), а й період Середньовіччя. Такому суспільству властиві вкрай низькі темпи розвитку виробництва, що могли задовольнити лише потреби на мінімальному рівні, а головне – велика інерційність, неприйняття нових ідей, зумовлені особливостями його функціонування. У традиційному суспільстві регламентуються, суворо контролюються норми, соціальні структури, соціальні інститути, звичаї, поведінка індивідів [170, с. 253].

Зауважимо, що цей тип соціальної організації зберігся до наших часів. Ідеться про країни так званого «третього світу», які й мають основні ознаки традиційного суспільства, зокрема:

- аграрна спрямованість економіки та її розвиток шляхом збільшення обсягів залучених до процесу виробництва ресурсів;
- високий рівень залежності від природних, кліматичних та географічних умов буття;
- у соціальних стосунках між людьми та в їх способі життя переважає консерватизм;
- орієнтація на відтворення і збереження усталеного порядку і наявних структур соціального життя, а не на їх розвиток;
- пріоритетними та авторитетними є традиції, усталені норми та звичаї;
- негативне ставлення до будь-яких нововведень та інновацій;
- високий рівень залежності від соціальних груп і жорсткий соціальний контроль;
- різка обмеженість індивідуальної свободи особистості.

Будь-який вияв новацій у суспільстві пригноблювався і культурою, і соціальними інститутами та владними структурами.

Наступним типом цивілізації є індустріальна або промислова, деякі дослідники називають її ще техногенною. Ідею індустріального суспільства висунули такі відомі вчені США та Західної Європи, як Р. Дарендорф, Р. Арон, У. Ростоу та ін. Основною ідеєю цієї цивілізації стає зміна екстенсивного типу соціального розвитку на інтенсивний, а також масовий розвиток машинного виробництва. Найвищим принципом життя людини і суспільства стають зростання, оновлення та розвиток. На зміну циклічному типу розвитку приходять поступальний. В основі розвитку економіки – техніка та технології, а наука перетворюється на провідну детермінанту суспільного розвитку. Прихильники теорії індустріального суспільства визначають такі основні положення цієї теорії:

- нова система цінностей, в основі – наука, техніка, технологія;
- провідною стає ідея перетворення світу і підкорення людиною природи в культурі цієї цивілізації;
- цінністю стає сама новизна та оригінальність, а також утвердження свободи, принцип рівності людей, автономії індивіда;

- особливого значення набувають цінності демократії, суверенності особистості, принцип недоторканості її прав і свобод;

- основна настанова діяльності громадян – досягнення успіху завдяки власним зусиллям;

- провідними цінностями цієї цивілізації є влада, сила, боротьба та панування над природою;

- культ корисності і спрямованість на володіння товарами (речами, людськими здібностями, інформацією як товарними цінностями).

Щодо концепції постіндустріального суспільства, то її вперше висунув Д. Белл [23], надалі у своїх соціологічних, економічних, футурологічних концепціях її розвивали Е. Тоффлер, Р. Гелбрейт.

У своїй праці Е. Тоффлер розробляє теорію постіндустріального суспільства, за його термінологією – «надіндустріальна цивілізація». Він ділить людську цивілізацію на три фази: сільськогосподарську фазу першої хвилі, індустріальну фазу другої хвилі та фазу третьої хвилі [83, с. 130].

Численні бачення нової цивілізації породжують і різноманіття їх назв – постіндустріальне суспільство, інформаційне, суспільство «третьої хвилі», технотронне, постеконічне, трансформаційне тощо.

Виникнення нового, інформаційного суспільства пов'язане насамперед із змінами в соціальній структурі суспільства, які зумовлені новою роллю науки і техніки. Рівень освіти і знань стає вирішальним, а власність втрачає своє значення як критерій соціальної стратифікації. Основу цієї цивілізації складає інформація, інформаційна технологія, а також так звані «синергетичні», здатні до саморозвитку, відкриті системи – комп'ютерні, біотехнологічні тощо.

Постіндустріальному суспільству властиві:

- культуроцентричність – тобто зростання ролі людського чинника і всієї спрямованої на нього системи соціогуманітарного знання;

- перехід від економіки, орієнтованої на товаровиробництво, до економіки, що орієнтується на сферу послуг та інформації;

- наука перетворюється на безпосередню виробничу силу суспільства;
- уся духовна надбудова інтегрується в систему виробництва, долається дуалізм матеріального та ідеального;
- людина перестає бути людиною економічною, домінантними для неї стають нові, постматеріалістичні цінності;
- заміна класового поділу на поділ за професійною ознакою;
- створення нових інтелектуальних технологій (наприклад, гена інженерія та клонування).

Отже, можна констатувати, що філософсько-правова типологія суспільства є складнішим об'єктом філософського пізнання. Тому розвиток філософської та правової думки, а також суспільна практика засвідчили, що проблема суспільства та його типологія – одна з тих «вічних» проблем, над розв'язанням яких завжди працював і працює інтелектуальний потенціал людства.

Незаперечним є той факт, що типологія суспільства – це не тільки визначення форм сучасного суспільства, а й визначення ступенів в історичному розвитку людства. Сучасному світу властиві різноманітні форми суспільства, які істотно відрізняються за різноманітними параметрами – так і в історії людства можна помітити, що суспільство під час свого розвитку пройшло різні етапи. І саме завдяки різноманітним критеріям поділу можна визначити історичні типи та основні форми сучасного суспільства.

Слід констатувати, що суспільство, пройшовши всі етапи розвитку, досягло нового, революційного, більш досконалого рівня. Рушійною силою його прогресу та розвитку стають передусім потреби й інтереси сучасної людини. Однак треба пам'ятати про соціальні інститути, державно-владні системи та політичні інститути, вплив яких також є вагомим.

Суспільство – надзвичайно складний і суперечливий предмет пізнання, який постійно змінюється, розвивається та набуває щораз нових форм та типів. Саме суспільство як одна з основоположних категорій філософії права є якісно відмінним від природи надскладним багатомірним, внутрішньо розгалуженим

утворення. Його можна розглядати як самостійну одиницю історичного розвитку, як сукупність соціальних організмів, а також як сукупність усіх організмів, що існували й існують на земній кулі, тобто все людство.

Нині у вітчизняній юриспруденції (теоретичній та, що цікаво, практичній) відчутно зросло зацікавлення питаннями розуміння сутності права, бачення докорінних ознак права як особливого явища соціальної реальності, а також його правової і філософсько-правової типології.

Саме за допомогою об'єктивного та суб'єктивного права особа реалізує себе, свій соціальний, юридичний і моральний потенціал, свої інтереси. Відмінність між правом у суб'єктивному та об'єктивному значенні визначили ще римські правники, а продовжували досліджувати цю проблему науковці США та європейських країн.

Один із найвидатніших німецьких юристів, цивіліст і філософ права, засновник реалістичної школи права – Р. Ієрінг називав суб'єктивне право конкретним, професор Р. Бабун – правомочністю, а відомий французький юрист, засновник теорії корпоративної держави Л. Дюгі – соціальною функцією. У зв'язку з появою широкого праворозуміння професори Л. Явич, С. Кечек'ян та О. Піонтковський пропонували об'єднати поняття об'єктивного та суб'єктивного права єдиним терміном «право» [72, с. 42–43].

Варто відзначити, що утворення права в об'єктивному та суб'єктивному аспектах є тривалим еволюційним процесом, вихідна точка якого збігається з початками людського суспільства, що було початком формування нашої культурної системи. Особа, як активний учасник соціального буття, взаємодіє з обома виявами права. Норми об'єктивного права регулюють поведінку особи, визначаючи зміст прав та обов'язків, а суб'єктивне право є засобом досягнення певних можливостей і реалізації інтересів особи. Як явище розуму, право не існує поза раціональною та психічною сферою. У цьому сенсі утворення об'єктивного права – це пізнання в контексті колективного досвіду сутнісного значення нормативних фактів, що відтворюються у свідомості та психіці як імперативно-атрибутивний зв'язок прав й обов'язків.

І в ранніх, і в розвинених формах правова дійсність існує у двох есенціальних взаємодіючих між собою сферах: поверхневому – позитивному і в глибинному, що визначається сферою інтуїтивного розпізнання, тобто природного права. У межах цих сфер спостерігається плюралізм конкуруючих правопорядків, які розрізняються залежно від ступеня взаємозв'язку з державою, при цьому кожний із шарів є джерелом права в спеціально-юридичному значенні. Суб'єктивне й об'єктивне право, що генеруються альтернативними правопорядками і не легалізовані офіційним правом, із часом тією чи іншою мірою можуть прямо закріплюватися в законодавстві або одержувати його покровительство у вигляді визнання, припущення та охорони з боку держави.

Історична первинність суб'єктивного права щодо об'єктивного в жодному випадку не впливає сьогодні на їх взаємовідношення, не визначає логічного пріоритету якогось з них. Як відомо, сучасне право з моменту панування фіксованих норм є переважно абстрактним, передбачає існування суб'єктивного права за умов наявності відповідно владно встановленого правила. Тут уже суб'єктивне право є результатом або тінню права об'єктивного. Щоправда, не кожна норма викликає суб'єктивне право. Так звані нетипові правові установлення: норми-засади, норми-декларації, норми-дефініції – здається, можуть існувати без суб'єктивного змісту [202, с. 73].

Лише в площині співвідношення матеріального буття і суспільної свідомості право стає суб'єктивним, характеризує певні свободи, що належать суб'єктові як учасникові суспільного життя.

Суб'єктивне право є закріпленою правовими засобами можливістю чинити активні дії самостійно; вимагати активних дій від інших суб'єктів; звертатись до держави за захистом прав.

Право, як і будь-який інший продукт людської діяльності, спочатку формується у свідомості, існує як задум, мета, у вигляді суб'єктивної реальності, яка потім втілюється в життя, становлячи об'єктивну правову реальність.

Об'єктивне право створене людським розумом і належить до духовного світу, проте саме собою воно здатне розуміти реальність лише на емпіричному рівні, що ставить під сумнів його здатність встановлювати істину в ситуаціях, де вона належить духовній реальності, а точніше – суб'єктивній правовій реальності індивіда – учасника відносин. Це мертве право. Постає запитання: як же тоді воно функціонує в суспільстві? Воно є «живим» і функціонує, використовуючи людський розум у кожній конкретній ситуації як суб'єктивну правову реальність. Лише за такої умови є всі підстави встановити об'єктивні причинні зв'язки, а отже, – забезпечити справедливість. Дія об'єктивного права перебуває і в тісному взаємозв'язку із суб'єктивними правовими реальностями окремих індивідів – учасників правовідносин. Лише за такої взаємодії об'єктивне право можна вважати «живим».

Ні об'єктивна, ні суб'єктивна сторона права не має щодо іншої постійного, всебічно стійкого пріоритету. Водночас, зважаючи на складність, неоднозначність, недостатню вивченість зв'язків та взаємозв'язків між ними, питання пріоритетності припустимо розглядати в аспекті відношення до певних станів і проекцій.

Об'єктивне і суб'єктивне право співвідносні за суттю поняття, що не протиставляються одне одному, а взаємно визначаються і зумовлюються, не сприймаються одне щодо одного як причина та наслідок, поєднуючись в одному й тому самому загальному уявленні про право.

Проблема пріоритету об'єктивного чи суб'єктивного права, що постає у філософській площині, розглядається як співвідношення форми та змісту. Із цього погляду суб'єктивне право становить змістову сторону, що, маючи діалектичну єдність із внутрішньою формою (структура норми) і зовнішньою формою (система права), є визначальною. Із XVII ст. суб'єктивне право, що сконцентроване в концепції прав людини, стає тією ідеєю, яка багато в чому визначає сучасну правосвідомість і розглядається як правоутворювальний, тобто вихідний чинник, у зв'язку з чим набуває змістовно та визначальної ролі порівняно з формою своєї об'єктивації.

Об'єктивне та суб'єктивне право в національному праві утворюється двома шляхами: природно-правовим та позитивно-нормотворчим. У першому напрямі право виражається в таких спеціально-юридичних формах, як звичаї, договори; у другому – у нормативно-правових актах.

Відзначимо, що поняття об'єктивного і суб'єктивного права мають низку спільних суттєвих моментів, щоправда, це не означає їх понятійної тотожності: вони зберігають свою ідентичність.

Догматичні поняття об'єктивного і суб'єктивного права, враховуючи їх обмежений характер, здебільшого відображають способи або форми існування права та повною мірою не розкривають сутнісно-змістової сторони відображуваних феноменів. Обидва ці поняття є потенційованими в тому сенсі, що їх буття не вичерпується наявним; вони вміщують буття майбутнє, тобто можливість, яка до реалізації існує як тенденція [201, с. 17].

Право також поділяється на приватне і публічне. Ці терміни у правознавстві розглядають як протилежні за змістом. У вітчизняній юриспруденції, і в теорії, і на практиці, з огляду на очевидні в нинішніх конкретно-історичних умовах причини, відчутно посилилась увага до дослідження цих «протилежностей» і насамперед до з'ясування критеріїв розмежування тих двох частин юридичного права, які відповідно відображаються зазначеними поняттями.

Визнання цієї обставини щодо і приватного, і публічного права дає підстави стверджувати, що в основі їх взаємної «системності» лежить така загальна фундаментальна властивість, як їхня соціальність. Саме вона й дозволяє піддавати їх закріпленню, регулюванню й контролю за допомогою певних соціальних важелів, інструментів та слугує об'єктивною передумовою діалектичної єдності засад «приватності» й «публічності» в державно-юридичному, тобто позитивному праві [137, с. 61].

Водночас в окремих публікаціях вказується на умовність дуалістичного розмежування права на приватне і публічне (термін «приватне право» і «публічне право» розглядають як «наукову абстракцію», як «ідеальні

категорії, які беруться до уваги при розробленні законів, використанні відповідної методології») або ж взагалі заперечують саму доцільність такого поділу [207, с. 85].

Проблему поділу права на приватне і публічне розглядають у працях такі вчені, як О. Крупчан, Р. Сивий, Є. Харитонов. Науковці, групуючи юридичні норми в галузі публічного та приватного права, водночас наділяли ознаками «публічності» та «приватності» й інші явища, зокрема інтереси, суспільні відносини та правовідносини. При цьому вони відзначали, що достатньо чіткий поділ права на приватне та публічне можливий лише в державно-вольовому, «позитивному» праві, насамперед – у його нормативному компоненті [147, с. 25].

На думку філософа права С. Рабіновича, приватне і публічне є аспектами, «іпостасями» будь-яких відносин, що виникають у кожній спільноті – сім'ї, громаді, організації тощо. Публічним є все, що стосується благ та інтересів спільноти («спільного блага»), а приватним – усе, що стосується благ та інтересів кожного з її учасників [140, с. 5]. Цілком слушно зазначає П. Рабінович, що застосування визначення «інтерес» як критерію поділу права має сьогодні досить аргументовані застереження [137, с. 62].

Використання лише інтересу як критерію диференціації права на публічне і приватне є недостатньо, оскільки це не дозволяє здійснити чітке розмежування численних правових положень, які враховують як суспільні, так і приватні інтереси, або такі, які діють в одному напрямку, або спрямовані один проти одного [46, с. 90–91].

Теорія інтересів поверхнево торкається лише найзагальніших аспектів розмежування публічного і приватного права. Окрім того, держава може використовувати також приватне право для забезпечення публічних інтересів. Публічне право насамперед пов'язане з реалізацією публічної влади, воно є її продовженням з позитивним і негативним потенціалом [87, с. 49].

Публічне і приватне право за своєю суттю є якісно різними підсистемами права з власними методами регулювання, суб'єктивним

складом, характером норм, з яких складається кожне право, цілями та завданнями, інтересами. Публічне право часто використовує примус і забезпечує державні (публічні) інтереси, приватне право надає можливість виявити ініціативу суб'єктів і забезпечує індивідуальні (приватні) інтереси [51, с. 20].

Філософське осмислення правової реальності почалося з розмежування права на природне «*jus naturale*» і позитивне «*jus civile*». Саме їх суперечлива єдність і становить структуру правової реальності.

У західній соціонормативній традиції дуалістичний поділ права на «природне» і «позитивне» сягає II ст. н. е. Вважається, що вперше цей поділ використав латинський граматик Авл Геллій, переклавши грецькі терміни «*physei*» («за природою») «*ithesei*» («за встановленням») як «*naturalis ipositives*» [122, с. 9].

І природне, і позитивне право є елементами людської культури, що виконують функцію об'єднання суспільства в соціально-правову цілісність, функцію регуляції міжсуб'єктних правовідносин. Вони є основою для створення морально-правового конструкта правової поведінки соціального суб'єкта.

Природне право – це сукупність моральних і водночас правових вимог. Визнання існування природного права має не тільки теоретичне, але й практичне значення, бо коли можливе наближення права до ідеї справедливості, то це означає, що над позитивним правом стоїть вище право – моральне, або природне право, яке служить для позитивного права одночасно основою, критерієм та ідеалом. С. Рабінович підтримує позицію, що природне право є лише застосуванням етики у сфері права [139, с. 17].

Своєю чергою, позитивне право – це вся сукупність чинних правових норм певної держави, а також сукупність норм, які регулюють міждержавні відносини. Сам термін «позитивне право» означає, по-перше, що це норми (правила), встановлені або санкціоновані певним зовнішнім авторитетом і виконуються під впливом певного зовнішнього чинника, а не з власної волі

чи з моральної свідомості конкретної особи. По-друге, позитивізм права полягає в тому, що його норми реально діють і впливають на поведінку людей, тобто вони здійснюють позитивний вплив.

У правознавстві існує формально-логічна суперечливість: поняття природного права протиставляється позитивному, при цьому немає загального родового поняття, яке охоплювало б обидва «різновиди права». Підтримував такий погляд, зокрема, провідний представник юридичного позитивізму ХІХ ст. Г. Шершеневич: «Що б не розумілося під природним правом, але одне є безсумнівним для всіх: воно різко протиставляється позитивному праву. У такому разі, чи є підстави давати одну й ту саму назву «право» двом цілком відмінним поняттям? Нехай істинним право буде те, яке нині називають природним правом, тоді в цій назві потрібно відмовити законам, звичаям, взагалі формам позитивного права. Якщо ж, навпаки, право – це те, що ми називаємо позитивним правом, тоді назву «право» потрібно відібрати у природного права» [208, с. 33].

Вічність проблеми «природного» і «позитивного» в праві (і не тільки в праві) великою мірою пояснюється саме тим, що об'єктивна реальність пізнається і репрезентується як пізнання суб'єктивного. «Природне», «позитивне» право – це категорії не лише онтологічного, а й гносеологічного, навіть оціночного значення. Йдеться не про явища реальної дійсності, а про позначення різних підходів у пізнанні, оцінці та визначенні шляхів удосконалення останніх.

Не варто забувати, що важливою ознакою природного права є його універсальна нормативність, що виявляється в наказовій, зобов'язувальній, імперативній формі його суджень. Ця ознака природного права має безособово-авторитарний характер. Тобто ці норми адресовані всім без винятку правоздатним суб'єктам і закликають відповідати сформульованим у них приписам, тому що ті відповідають вимогам вищої абсолютної справедливості. Ці вимоги категоричні в тому сенсі, що не залишають можливості для сумнівів і коливань. Вони гарантують індивідуальній

правосвідомості вищу правоту, якщо її власник діятиме в належному напрямі [21, с. 355].

Як слушно зазначає учений Ф. Селзнік, пошук природно права – це пошук універсальних понять та принципів правопорядку, його керівних ідеалів, які реалізуються в історії. Це передбачає наукові дослідження, передовсім у сфері суспільних наук, від прогресу яких залежить авторитет природного права [148, с. 99–100].

Сьогодні природне право розглядають як систему норм і як науку. Причому систему норм і науку варто розуміти у двох аспектах – у вузькому та широкому. У вузькому розумінні природне право як система норм – це сукупність законів Природи і законів біологічного розвитку людини, на основі яких функціонує світ. У широкому розумінні природне право як система норм – це сукупність метафізичних духовно-моральних чеснот, яких повинна дотримуватись людина, підтримуючи онтологічні принципи світопорядку й обґрунтовуючи трансцендентальність власної свободної волі для активного самозбереження у Всесвіті. У вузькому розумінні природне право як наука – це вчення про правову обґрунтованість і про гарантії державного та міжнародного захисту прав людини, нації та інших суб'єктів суспільного життя в чинній політичній системі. У широкому розумінні природне право як наука – це вчення про філософію правової культури, її онтологію та гносеологію, про синергетичні правові процеси, правову красу для обґрунтування свободної волі людини у правовому просторі [157, с. 11–12].

Досі не існує єдиної думки щодо визначення поняття природного права. Так, Р. Ципеліус під природним правом у широкому розумінні розглядає такі принципи обов'язкового порядку, які мають значення незалежно від людської згоди та установлень, отже, незалежно від позитивного права [200, с. 92–93].

Ще Г. Гегель (як чистий філософ) природне право ототожнював із філософським правом. Під природним правом вчений розумів філософію позитивного права як права розумного за своїм поняттям. У нього не йдеться

про природно-правові норми, а лише про філософське обґрунтування позитивного права, що він і називав природним правом [158, с. 174].

С. Алексєєв визначає природне право як вимоги правового характеру, що безпосередньо впливають із життя, з розуму, багато в чому визначаючи мораль та звичаї, є головною підставою для оцінки самого чинного права [8, с. 51].

Під природним правом, Лон Л. Фуллер розуміє ідеальну систему права, встановлену богом, людською природою чи природою взагалі. Ця ідеальна система однакова для всіх суспільств і всіх періодів історії. Її норми можна виявити за допомогою розуму та розмислу. Ухвалені в законодавчому порядку закони, що суперечать цьому ідеалу, не є чинними і не мають моральних підстав претендувати на те, щоб їм підкорялися [192, с. 41].

Позитивне право відрізняється від природного тим, що певні норми поведінки створюються людьми та владно затверджуються в суспільному житті як постійний та імперативний критерій для обов'язкової поведінки. Вони стверджуються для того, щоб визначить, що юридично дозволено і не дозволено. Зовнішньо вони виражаються у вигляді законів, юридичних прецедентів та інших джерел [8, с. 229].

Філософ права С. Сливка, розглядає позитивне право в аспекті свободної волі. Так, під позитивним правом він розуміє національне право кожної держави, зовнішньою формою якого є нормативно-правові акти, прийняті в законодавчому порядку. Процес прийняття правових норм позитивного права, на переконання науковця, пов'язаний з елементами примусу, заборон, що інколи може мати і суб'єктивний зміст. Автор розглядає свободну волю людини в позитивному праві, яка, на його думку, може здійснюватися через насильство чи не насильство [159, с. 25].

Із критикою поняття позитивного права виступає російський філософ В. Нерсєсянц [128]. На його думку, позитивістський підхід до проблеми права та держави, трактування права як продукту державної влади виявили обмеженість та формальність. Адже зміст права розглядався поза категоріями моральності,

людської гідності, ідей природно-правової доктрини, а головний постулат полягав у підвладності індивіда праву та обов'язкові його дотримуватись. У такому трактуванні права особи також слугували меті підкорення індивіда державі, а не утвердженню пріоритету прав людини щодо останнього.

Позитивне право – виразник рівня порядку в суспільстві, показник цивілізованості людського соціуму, який власне створив це право і яким воно, зрештою, керує чи радше координує правовідносини в ньому.

Масштабні перетворення в Україні наприкінці ХХ ст. – на початку ХХІ ст. викликали у вітчизняній юриспруденції інтерес до проблеми типології права. Це складний і суперечливий предмет пізнання, оскільки право, як соціальне явище, розглядають у єдності об'єктивного і суб'єктивного, публічного і приватного, а також природного і позитивного.

Історія розвитку філософсько-правового знання свідчить, що жодна історична доба не могла дати вичерпної відповіді на питання про природу, сутність та типологію права. Вочевидь, і сучасний період не зможе остаточно справитись із цим питанням, і не тому, що немає кому це зробити чи замало пізнавальних засобів є в арсеналі дослідників. Перебуваючи в постійних змінах, у розвитку, право позиціонується крізь цю плинність як усталене, повторюване. Це усталене, мабуть, і становитиме те сутнісне визначальне, що робить право правом.

2.2 Філософсько-правове розуміння форм вираження права в сучасному соціумі

Філософське розуміння форми та виділення її внутрішнього і зовнішнього змісту було перенесене на право. Відповідно до цього, право як особливий феномен соціального життя в юриспруденції аналізують за допомогою виокремлення його сутності (свобода, ідея справедливості,

державна воля тощо), змісту (норми, права й обов'язки, юридична діяльність тощо) та особливих форм вияву.

Форму вживають також на позначення внутрішньої організації змісту, пов'язана вона і з поняттям структури. Поняття форми багатозначне: під формою розуміють і спосіб зовнішньої реалізації змісту, і зовнішній вигляд предмета. Це також внутрішня організація, спосіб зв'язку елементів усередині системи (у цьому випадку поняття форми збігається з поняття структури) [5 с. 394]. Категорію «форма» застосовують на позначення різних явищ правової дійсності, які пов'язані із зовнішнім виявом права.

С. Алексєєв відносить до внутрішньої форми права юридичні норми, правові відносини, юридичну та судову практику, тлумачення та реалізацію права, а до зовнішньої форми – джерела права та юридичну техніку [7, с. 47].

Форма – це організація внутрішнього і зовнішнього змісту права. До юридичного змісту належать, зокрема, норми права, індивідуальні приписи, санкції, засоби захисту, юридичні факти і деякі інші явища правової дійсності [8, с. 259].

Юридичні норми зі своєю логічною структурою, суб'єктивні права та обов'язки в різноманітних поєднаннях та інші явища, що належать до догми права, об'єктивуються в юридичних конструкціях. Такими конструкціями є, наприклад, логічна структура норми права, склад злочину, «делікт» тощо. У юридичних конструкціях містяться правові ідеї та принципи, які виражають їх сутність [6, с. 238].

Тому сутністю внутрішньої форми права є правові ідеї. Останні «...акумуляують, переводять на мову правових категорій і представляють в концентрованому вигляді матеріальні, духовні, моральні основи конкретного суспільства..., або виражають вузькокасові, групові, етнічні установки...», – наголошує С. Алексєєв [6, с. 298]. І тому в праві, стверджує вчений, існує два виміри: регулятивний (право як силовий нормативний регулятор) та ціннісний (вираження духовно-інтелектуальних цінностей – гуманістичних ідеалів, моральних категорій тощо). Регулятивні властивості права

безпосередньо залежать від того, які його політичні та моральні характеристики [171, с. 38].

Об'єктивуючись у категоріях права, знання фіксуються; тобто, входячи у правові акти, вони перестають розвиватися як знання. Тож у формах права відбувається своєрідна об'єктивація правового знання і відмирання його як знання наукового, що слугує отриманню нових знань.

Право як історичний, соціальний, духовний феномен, як різновид соціального, нормативного регулятора завжди є організоване. Форму права можна розглядати і як форму доцільної правової системи, і як форму частини цілого (частини системи права), і як форму реалізації права, і як форму систематизації законодавства. Крім того, форма права – це об'єктивний правовий припис, що відповідає прийнятим у конкретному соціалізованому суспільстві уявленням про розумність та справедливість, не персоніфікований, одноманітно упродовж тривалого часу втілений у поведінці суб'єктів права, гарантований до виконання силою авторитету або примусу, визнаний суб'єктами права як регулятор суспільних відносин [32, с. 74–75].

Реалії сучасного соціального життя, а саме: розбудова української державності, розвиток національної правової системи, проведення низки реформ щодо інтеграції України до Європейського союзу, пошук нових підходів до розуміння права – актуалізують комплексні дослідження теоретичних і методологічних проблем до форм права загалом. Плюралізм праворозуміння дає змогу дослідити різні аспекти, вияви та характеристики форм права як складного явища, що перебуває у постійному динамічному розвитку.

Сучасна практика державо- та правотворення дає змогу констатувати той факт, що органи державної влади, народ та інші суб'єкти правотворчості мають різні уявлення щодо об'єктивних потреб та напрямів правового регулювання, зокрема це стосується і вибору форм зовнішньої об'єктивації норм права. При цьому постійне оновлення законодавства привертає увагу науковців та практиків до всіх форм об'єктивації правових норм.

Категорію «джерело права» не можна ототожнювати з категорією «форма права», яка орієнтована на теоретичне пізнання не лише форм зовнішньої реалізації правових норм, а й інших ознак, що характеризують зовнішні зв'язки правових явищ. Потрібно визнати подвійне значення джерел права, досліджуючи його як нормативний зміст права (форма права) і як основу, з якої право походить [115, с. 20–21].

Форма права – це зовнішній вияв правового змісту, принципу правової реальності [117, с. 143–144]. Там, де є вільні індивіди, можлива дія принципу формальної рівності, там є право, правове життя, бо саме свобода є умовою існування права. Але свобода не сама собою, а свободний індивід – саме його наявність, свідчить про існування права: тоді є правосвідомість, правоздатність, правова поведінка, правовідносини, правосуддя, правові договори, правові акти, правова культура тощо.

Юридична енциклопедія визначає джерело права як спосіб зовнішнього вияву правових норм, що засвідчує їх загальнообов'язковість [213, с. 465]. Слушною є й думка професора П. Шляхтуна, що джерела права треба розглядати як форми закріплення й зовнішнього вияву правових норм.

У юридичній літературі часто разом із поняттям «джерело права» вживають і «форма права». У правничій науці існує два основні підходи до визначення співвідношення між цими категоріями й правовими явищами, що ними позначають. Одні вчені, ототожнюють джерело права та його форму (як спосіб зовнішньої реалізації та закріплення правових норм), вживають означені поняття як синонімічні, взаємозамінні. Так, М. Марченко у дослідженні «Джерела права» на основі порівняльного аналізу категорій «джерело права» та «форма права» зазначає, що таке «формально-юридичне» розуміння джерел права у вітчизняній та зарубіжній юридичній літературі є сьогодні найбільш уживаним, а також за умови збігу цих категорій терміни, що їх позначають, потрібно розглядати як ідентичні за значенням [105, с. 449].

Щоправда, існує й інша думка на цю проблему. Російський науковець М. Байтін зазначає, що коли «форма права» виражає те, як право організоване

і зовнішньо виражене, то поняття «джерело права» охоплює систему чинників, що визначають його зміст та форму вияву [12, с. 63].

Ототожнення поняття «джерело права» і «форма права» є хибним. У науці не може бути тотожних термінів, що визначають одне й те саме поняття. Це свідчить про те, що в науці існує прогалина, яку треба усунути. Замість того, щоб розглядати джерело права в «широкому» розумінні, обумовлюючи, що в цьому випадку маються на увазі соціальні фактори, умови і сам правотворчий орган, та джерело права у «вужькому» розумінні (формально-логічному), маючи на увазі конкретні результати формалізації, конкретні форми права (закон, правовий звичай, юридичний прецедент тощо), можливо, є сенс у першому випадку ввести термін «джерело права», а в другому – «форма права». Під джерелом права розумітимемо не всі соціальні фактори, а лише правотворювальні, що надають нормам поведінки статусу норм позитивного права, а під формами права – види формалізації правових норм. Однозначність термінологічного тлумачення має не лише теоретичне, а й серйозне практичне значення.

Усю багатоманітність тлумачень категорії «форма права» можна звести до двох основних – у широкому і вужькому значеннях. У широкому розумінні форма права відображає характер права як рівної міри або масштабу, що застосовується до людей як учасників соціальних відносин. У такому розумінні право є історично зумовленою формою організації суспільних відносин.

У вужькому значенні форму права розглядають як засіб вираження волі суб'єктів правотворчості або як засіб закріплення і вираження правових норм. Тобто форма права має інструментальний характер та асоціюється з джерелами права. Тому розкрити форму права означає виявити структуру системи джерел права, визначити їх співвідношення та взаємозв'язок [116, с. 54–55].

Форма має слугувати для того, щоб держава у процесі правотворчої діяльності мала змогу побачити й підтримати нове та прогресивне, що виникає в соціальній практиці.

Право досліджувати важко, насамперед тому що, воно є не суто фізичним явищем, окресленим чи чітко фіксованим. Форми його буття існують переважно як духовні утворення, до того ж вони дуже динамічні та змінні, що також ускладнює його аналіз. Особливістю філософсько-правового дослідження загалом є шукання глибинних сутнісних засад існування права, загальних зв'язків його з іншими соціокультурними утвореннями, без яких право існувати не може. Право, будучи за природою ідеальним, обтяжене матеріальністю в різних формах, є амбівалентним, дуалістичним, і тому аналіз його форм охоплює вивчення і цих зв'язків. Право феноменальне, а тому його важко досліджувати.

У контексті легістського праворозуміння єдиною легітимною формою права є, як відомо, нормативний акт. Сьогодні такий погляд на форми права має бути переглянутий. Право може існувати у формі і природного, і державного, позитивного. Поряд з державою, яка видає нормативно-правові акти, такі ж акти можуть створювати і приймати органи місцевого самоврядування, тобто органи громадянського суспільства. Воно ж продовжує створювати, розвивати і використовувати такі форми права, як правовий звичай, правові відносини, правовий договір, правові норми, корпоративне право, судочинство тощо. Ці форми права доповнюють дію інших природних регуляторів соціального життя, напрацьованих громадянським суспільством, найперше мораль та релігію [143, с. 88–89]. У сфері державного права до нормативно-правового акта можна додати правову процедуру, і правосуддя, і правовий прецедент. Та й сама правова держава є також формою існування права в достатньо великому масштабі. Звичайно, ці форми між собою схожі – їх об'єднує однаковий масштаб справедливості, добра, свободи, істини тощо, тобто ідея права. Проте оформлення змісту в них різне, залежно від джерел конкретної форми, правової культури, де вона сформувалася, ментальності народу, який її створив і використовує, характеру суб'єкта права – окремої людини, групи людей чи цілого народу, якості державної влади, політичного режиму, морально-духовної атмосфери

соціуму. Звісно, розвиток форм права залежить і від рівня розвитку соціуму, особистісного «я» в ньому, і від часу, епохи, якій потрібна та чи інша форма права [149, с. 76–77].

У філософсько-правовій галузі знання в науковий обіг введено категорію правова реальність, яка об'єднує в собі різноманіття форм буття права. Основними складниками цієї реальності дослідники називають правову ідеологію, нормативно-знакову реальність (законодавство), юридичну діяльність, правовідносини [33, с. 20]. Усі ці складові частини, за умови, що вони втілюються і відображають ідею права, вважаємо формами буття права.

Соціальні суб'єкти, а саме люди та їх об'єднання, є важелями, завдяки яким ідея права реалізовується і впливає на життя. Формою такої реалізації виявляється правомірна поведінка. Реалізація права – це результативна його характеристика, що може бути виражена категорією правопорядку. На цьому рівні право як належне переходить у соціальне життя. Отже, найбільш конкретною формою буття права є правомірні дії і рішення в конкретній ситуації самого суб'єкта права [183, с. 217].

Закон – це вияв права, форма його життєдіяльності, його формальне джерело, а форма права – набір засобів фіксування норм, які вже встановлені джерелом права. Загалом визнано правомірність різних підходів до розуміння багатогранного поняття «форма» права: матеріальний – економічні, соціальні умови життя населення, які й впливають на визначення державної влади, виступають як правоутворювальна сила суспільства; ідеологічний – сукупність ідей, теорії, концепції, правосвідомість, правове мислення; формальний – спосіб, у який державна влада надає правилу поведінки загальнообов'язкової сили, підносить до рівня закону волю владних політичних сил; ретроспективний (історичний) – спосіб пізнання історичних пам'яток права, даних археології тощо).

Окрім того, форми права можна розглядати, як – спосіб реалізації міри охоронюваного державою права. Ідеться про те, що, будучи формою життя і мірою охоронюваного державою права, закони наділяють правові норми, що

сформувались у соціалізованому суспільстві, формальною визначеністю і загальністю – незалежно від того, наскільки вирішальним був вплив державного регулювання [114, с. 8].

На сьогодні в усіх цивілізованих народів переважає така форма права, як закон. Закон є нормою права, тобто це загальне правило, розраховане на необмежену кількість випадків. Норма права виходить безпосередньо від державної влади та виражає волю органів влади. Ще однією ознакою закону є те, що воля органів державної влади, яка творить норму права, повинна видаватися в установленому заздалегідь порядку [197, с. 10].

Закон є найрозвиненішою формою закріплення юридичних норм. І навіть не тому, що в багатьох країнах це основне джерело права. Саме із законами пов'язані уявлення про законність – суворий правовий порядок, який має бути в розвиненому суспільстві, що визначає право як соціальне регулювання. Внаслідок цього саме із законами пов'язані переважно питання розуміння права та юридичної практики.

Форми та джерела позитивного права (як і саме право) характеризувалися тісним та безпосереднім зв'язком з «державним сувереном». За позитивістським підходом, право – це сукупність норм, які виражають волю держави і забезпечуються її примусовими санкціями. Усі ці три елементи – норми, суверенна влада і санкції – є сутнісними ознаками права. Звідси його основною формою і головним джерелом постає законодавство, яке вимагає абсолютної покори і виконання, навіть якщо й здається комусь несправедливим. «Закон є закон», «навіть нехай усе загине, а залишиться закон» – ось головні принципи цього праворозуміння. Закон виступає вищим виявом вічних зачатків розуму, справедливості, що не піддаються ніякому тлумаченню. Ніщо й ніхто не може бути кращим за нього, а всі інші джерела, насамперед звичай, прецедент і справедливість, повинні підпорядковуватись йому або зливатися з ним [129, с. 47].

Вибір форми реалізації права залежить від державної влади, жодна форма права не може існувати без її волі. З уваги на час і місце, форми права

можуть бути різними. Історична дійсність цілком підтверджує таке припущення. Державна влада може дозволити своїм судовим органам застосувати ті правила співжиття, які виробило саме життя в соціальному середовищі з огляду на побутові відносини.

Зовсім інше розуміння цієї проблеми пропонувала природно-правова концепція права. Зважаючи на складність та багатогранність природно-правової концепції права, у юридичній та філософській літературі немає єдиного визначення природного права, а також його форм та джерел. Залежно від об'єктивного чи суб'єктивного природного права всі джерела поділяють на первинні і вторинні. До первинних джерел відносять матеріальні умови життя окремих людей і всієї людської спільноти (матеріальне джерело), саму життєдіяльність людини в навколишньому матеріальному середовищі як розумної істоти (біологічне джерело), а до вторинних – соціальне середовище (соціальне джерело), в історичних межах якого воно народжується, живе й розвивається. Проте основним джерелом природного права є все ж таки розум, інтелект людини, можливість сприйняття законів природи і пристосування до їх дії.

Представники нормативістської школи права вбачали його джерело в абстрактній «основній нормі», що й дає початок всьому праву. Відповідно до нормативістського праворозуміння, норма є не лише єдиним джерелом права, а й основною цінністю держави. Норма – це спосіб залучення людини до соціального життя, до роботи суспільного організму. Тому норма (особливо правова) – це запорука стабільності, надійності існування, захисту людини. Відтак це спокій, велике благо, радість, те, що приносить насолоду. Однак поступово на певному етапі норма починає «зв'язувати» людину, протистояти вияву її особистості, оскільки це те, що суперечить самій природі людини як творчої істоти. Будучи основою людського існування, вона ж стає і «в'язницею», гальмом людського розвитку [86, с. 118]. Адже норма підводить всіх, таких різних, під одне загальне правило. Тож, хоча норма й зближує людей, вона ж і пригнічує їхню свободу [57, с. 14].

Практика світового розвитку свідчить, що сучасним соціумом з його складними відносинами можна найефективніше керувати за умови розвиненості всіх форм права, що утворюють єдину систему, а в процесі конкуренції джерел права в межах певної правової системи відбувається відбір джерел, що забезпечують найефективніше регулювання суспільних відносин на будь-якому етапі суспільного розвитку.

У сучасному соціумі ми спостерігаємо, як знижується авторитет законодавства, що призводить до нездатності держави виконувати нормативне регулювання соціальних відносин, а також, деякою мірою, забезпечувати інтереси та потреби соціального розвитку. Зважаючи на це, актуальним стає перегляд самої сутності, поняття форм права, їх значення в системі чинних форм права.

З-поміж форм права однією з найдавніших є звичай. Відповідно до поширеної в науці думки, своїм походженням звичай зобов'язаний «мононормі», яка, як справедливо зауважили І. Покровський і Г. Мальцев, являє собою різновид соціальної норми (комплексу норм), які є одночасно моральними і правовими, моральними і релігійними, першоправовими і першополітичними; по-друге, звичай виникає внаслідок соціального схвалення того чи іншого зразка соціальної поведінки, яка виражається зовні багаторазовим його повторенням («так добре», «так зручно», «так роблять усі») [123, с. 85].

Виділення, а точніше відокремлення звичаю від «мононорми» відбувається в період додержавного розвитку суспільства, а вже пізніше отримує схвалення від сформованої влади. По-третє, відображаючись у соціальній правосвідомості, звичай усно передається від покоління до покоління, поступово стаючи формою права; по-четверте, втілюючи у своєму змісті національний колорит, звичай відображає соціально-психологічні особливості національного права; по-п'яте, аналіз історичних передумов зародження звичаю, його становлення упродовж сторіч, поетапного переродження з мононорми у форму права дозволив розглянути цей феномен

з позиції різних концепцій праворозуміння, визначити його юридичну природу, розробити класифікаційну структуру. Одержані проміжні результати порівняльно-історичного аналізу статусу і ролі звичаю в соціумі та державі свідчать про актуальність і важливість реалізації цієї форми права.

Звичаєве право незмінно трансформується разом з розвитком будь-якого суспільства як невіддільна складова частина життя відповідного народу, його традицій та інших соціальних норм. При цьому правовий звичай є основою й умовою розвитку правових систем, одним з його якісних відображень.

Щодо норм звичаєвого права, то хоч вони й виникають поза державною владою, але юридичну обов'язковість набувають саме з волі державної влади. Тому допустимість звичаєвого права і її межі визначає законодавець. Такий погляд про похідний характер норм звичаєвого права панував у XVIII ст. Історична школа початку XIX ст. висунула звичаєве право як абсолютно самостійну форму права, яка отримує обов'язкову силу не від державної влади, а від народної правосвідомості. Проти думки, що обов'язковість звичаєвого права визначає державна влада, науковці висували такі твердження: по-перше, зміст норм звичаєвого права нерідко «старший» від самої державної влади; по-друге, норми звичаєвого права не можуть зумовлюватися державною владою, якщо остання не знає їхнього змісту.

Із багатьох питань, дотичних до релігії, державна влада, не бажаючи вступати в боротьбу з церквою, надавала обов'язкову силу канонам, що визначали ставлення громадян між собою. Канони були і досі частково є формами права внаслідок підтримки влади. Як тільки держава забирає з них захист, – канони негайно втрачають юридичну властивість і виходять із розряду форм права. Держава нового часу, відчувши в собі силу, вступає в пряму боротьбу з церквою і встановлює норми, прямо протилежні за змістом канонам.

О. Васянович пропонує таке визначення правового звичаю – це соціальна норма, що була визнана суспільством як корисна, необхідна,

покликана вирішувати різноманітні розбіжності у житті, побуті, шляхом одноманітного її застосування упродовж тривалого часу без змін, та закріплена законодавцем на держаному рівні; це норма права для захисту інтересів конкретного соціуму, гарантування виконання прав та обов'язків шляхом встановлення визначеної юридичної санкції [40, с. 18].

Ставлення до правового звичаю залежно від держави та історичного періоду, як формально-юридичного джерела в системі права, є неоднозначним: від повного заперечення його значення як джерела права до визнання звичаю додатковим джерелом права, а також визнання за звичаєм сили, рівномірної закону та навіть більшої. Останній випадок характерний для суспільств, у яких формуються вперше писані закони (чи нові).

Залежно від країни місце звичаю в системі формально-юридичних джерел права є неоднозначним. Так, в Україні звичай посідає додаткове місце разом із головним джерелом права – законом. Звичаю відведено невелику роль через впровадження у правову систему держави новітніх європейських норм і приписів, також через ті історико-культурні чинники, які спричиняють територіальну пригнобленість та намагання знищити український народ як націю упродовж тривалого періоду.

Вагоме місце правового звичаю засвідчує не лише його вияв у сучасних системах, а й розкриває його значення в законодавстві. У порівнянні звичаю із судовим прецедентом, з договором, з міжнародними нормами доведено, що судовий прецедент існує завдяки звичаям давнього суспільства, а договори та міжнародні норми часто керуються правовими звичаями [39, с. 12].

Моральна сила правових звичаїв полягає саме в старовині, а не в переконанні сучасників.

Правовий звичай, як зазначає Г. Шершеневич, – це норма, що склалася в частині суспільства внаслідок неодноразового повторення конкретних дій. Вимоги ж розумності і справедливості правових звичаїв нав'язані, очевидно, поглядами на правосвідомість як основу звичаєвого права, а також змішуванням у правосвідомості поглядів на те, яким має бути право.

Справжній звичай спирається на таке масове повторення, що сумніви в його силі, по суті, навряд чи можливі [208].

Сьогодні доводиться відзначати суперечливе ставлення до генези існування судової правотворчості. Розноманітність поглядів щодо визнання судового прецеденту як джерела права залежить значною мірою від прихильності дослідника до тієї чи іншої концепції праворозуміння, а також від використання різного методологічного інструментарію в дослідженні цієї проблеми. За складних і суперечливих умов сучасної правової дійсності судовий прецедент виступає як гносеологічне балансування між належним і суцільним, абстрактним і конкретним, динамічним та статичним, що здатне найповніше відобразити багатогранність реального життя.

Наведемо визначення судового прецеденту, яке запропонував А. Малишев: судовий прецедент – це акт правотворчості у вигляді закріпленого в судовому звіті рішення (вироку) одного з вищих судів щодо конкретної справи, правовий принцип вирішення («*ratiodecidenti*») якої являє собою норму права, при цьому юридична сила прецеденту залежить від ієрархічного становища і суду, що його створив, і суду, що розглядає схожу справу [103, с. 17–18].

Подібної думки дотримується і сучасний науковець Н. Гураленко, яка визначає судовий прецедент як сформований на попередньому досвіді пізнання за допомогою раціонально-інтуїтивного стилю юридичного мислення результат правотворчої діяльності одного з вищих судів, що містить обов'язкове правоположення, яке конкретизує, доповнює чи змінює нормативне регулювання певних суспільних відносин і слугує підставою для подальшої правореалізаційної діяльності [58, с. 13].

Доречно буде наголосити, що без особливого стилю юридичного мислення, властивого суддям та юристам англо-американської правової сім'ї, прецедентна форма права фактично не може впливати на суспільні відносини.

Мораль є найуніверсальнішим регулятором суспільних відносин – ні одна сфера нашого життя не може бути вільною від моралі, зокрема і право,

всі його форми. Аморальність не припустима ніде і ні за яких обставин. Право не обмежується лише законодавством, як однією із його форм, а й включає інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані культурним рівнем соціуму. Всі ці елементи об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості та ідеї права.

На думку Л. Фуллера, прецедентне право для свого існування та розвитку вимагає специфічних інтелектуальних якостей, вплив яких можна простежити далеко за межами зали суду, бо вони поширюються на юридичну освіту, на роль професії юриста, на стиль складання текстів законопроектів [192, с. 55–56].

Широке застосування аналогії – найхарактерніша ознака стилю юридичного мислення англійського юриста, передусім судді. З приводу цього О. Зайчук, щоправда, дещо перебільшуючи, наголошує, що «прецедент – це певна форма аргументації в спорах, яка ґрунтується на аналогії» [72, с. 88].

Судовий прецедент є суспільно необхідним комунікативним засобом між статичними установками писаного права та бездефектним вирішенням усіх правовідносин, що відповідає конституційним приписам. Судовий прецедент адекватно відображає не лише належні, а й сутнісні ознаки правової дійсності; визначає чинне позитивне право як відповідне природному праву, вищій ідеї справедливості.

Право завжди національне, історично зумовлене, і будь-яке його джерело є відображенням розвитку такого середовища, в якому воно виникло і функціонує [86, с. 259–260].

Негативну позицію щодо визнання судової правотворчості обстоює С. Загайнова: «Завданням судової гілки влади, – зазначає вона, – є застосовувати право, а не творити його. Судова влада не стає слабшою, якщо вона не володіє правотворчістю. Переваги цієї влади полягають у тому, що саме вона здатна розв'язати суперечності щодо виконання закону» [71, с. 40].

Визнання судової системи самостійною гілкою влади безпосередньо зумовлює наділення рішень судів властивостями джерел права, оскільки справді реальна і дієва влада не може не впливати на правовідносини в

соціумі. Крім того, через суперечливість і прощальність законодавства, суд не може не ухвалювати рішень, що формулюють правоположення про належне регулювання суспільних відносин.

Тому потрібно погодитися з позицією В. Жуйкова, який, ґрунтуючись на досвіді правотворчої діяльності судів у сучасній дійсності, стверджує, що зараз суди найчастіше змушені й повинні «створювати (творити) право, інакше їхня діяльність стане не просто неефективною, а й приведе до результатів, протилежних тим, яких від них вправі очікувати суспільство: вони будуть не захищати права, а сприяти їх порушенням» [70, с. 20].

Судове право максимально слугує меті безпосереднього захисту природних прав людини, коли судді, зважаючи на потребу забезпечити справедливість (через відсутність відповідного конкретизуючого законодавства), обґрунтовують свої рішення з уваги не тільки на форми позитивного права, а й на принципи розумності, природного права, відповідності моральним критеріям, суспільної необхідності та меті правового регулювання відносин у суспільстві.

Така позиція спричинює правову антиномію, суть якої полягає в тому, що, з одного боку, судова правотворчість потрібна для заповнення прогалін у праві, для розгляду «непередбачуваних у законі випадків справедливості», а з іншого – через те, що об'єктивного всіма визначеного критерію справедливості не існує, а етичні та світоглядні цінності постійно змінюються, виникає побоювання створення повного й безконтрольного судового свавілля [59, с. 14].

«Різноманітні несподіванки життя, – пише Л. Фуллер, – завжди будуть джерелом ускладнень навіть для найретельніше складених нормативних актів. Тому для забезпечення працездатності будь-якої системи офіційних норм має існувати інший, оперативний механізм реагування на сучасну дійсність, яка постійно змінюється» [192, с. 30].

На відміну від кодифікованого права, яке зазвичай відображає схематичні, абстрактні ситуації, що зрідка відповідають реальним випадкам,

прецедентне право неухильно віддзеркалює різноманіття і труднощі самого життя. Крім того, судове регулювання передбачає менш конфліктний спосіб уже складеного правопорядку. Правила поведінки, установлені шляхом прецедентів, виявляються заходами більш конкретними, з якими простіше мати справу [160, с. 44].

Нові соціальні реалії з особливою гостротою висувають питання про етичну цінність чинного позитивного права, про те, наскільки воно відповідає природному праву. Своєю чергою, на з'ясування цього питання починає претендувати суд, який прагне ухвалювати рішення не тільки, відповідно до букви позитивного права, а й відповідно до духовної реальності. «Буква закону» – це тільки схема, контур забезпечуваної ним поведінки, її збірний образ. У зв'язку із цим перед правозастосувачем завжди стоїть питання про конкретний зовнішній духовний вигляд такої букви [111, с. 31].

Розглядаючи проблему духовного змісту суддівської правотворчості, І. Покровський зазначав: «...закон не діє механічно; чекаючи на своє втілення в житті, він потребує живого посередника, який застосовує його до конкретних випадків. Таким посередником є суд. Але суд – це не простий лічильний чи логічний механізм, він також має свій розум і свої переконання про справедливе та належне, відповідно до яких може діяти» [123, с. 75]. У цьому разі позитивний момент судового регулювання можна вбачати в його змісті, який завжди пов'язаний з пошуком істини, а також приведенням наявної ситуації у відповідність до природного права, основною метою якого є захист прав та свобод людини. Натомість законодавець іноді буває підданий політичним велінням, ідеям доречності та «державної необхідності». Крім того, статична правова норма, сформульована і прийнята у формі закону, не може бути істиною в останній інстанції, на яку всі повинні орієнтуватися та використовувати як критерій правильності своєї діяльності. Остаточне формулювання істини одразу ж робить її хибною, тому що істина за своєю природою динамічна, вона розкривається тільки в процесі пізнання, з використанням цілої системи методів та підходів [86, с. 104–105].

Л. Петражицький підтверджує: «Багато хто вважає судову практику особливим джерелом права (видом позитивного права) нарівні із звичайним правом і законами. Інші, не заперечуючи значення судової практики як джерела права, підводять її під звичайне право і вважають її особливим джерелом звичаєвого права. Деякі ж взагалі заперечують значення судової практики як джерела права, вказуючи, що завдання судів взагалі полягає не в створенні, а в застосуванні чинного права» [120, с. 567].

Виникнення такої форми права, як судовий прецедент, завжди було пов'язане зі змінами в суспільних відносинах. Як правило, зміни взаємин усередині суспільства, видозміна виробничих відносин, встановлення нової форми державного устрою є причиною походження іншої форми права. Специфічна форма прецеденту виникла ще в Стародавньому Римі.

Сьогодні в умовах проведення правової реформи постає проблема пошуку нових форм вираження права, які були б здатні врахувати швидку зміну соціальних відносин та повністю їх врегулювати.

Правова доктрина є потенційною, надійною рушійною силою, яка здатна вдосконалити систему права і заповнити прогалини та усунути колізії у праві. Джерела права, які охоплює поняття доктрини, фактично існують у вигляді наукових досліджень учених-правників, коментарів до чинного законодавства, рішень у правозастосовній діяльності.

Правова доктрина – це документ, що містить концептуально оформлені ідеї, принципи, розроблені вченими задля вдосконалення законодавства та усвідомлені суспільством і визнані державою як обов'язкові [150, с. 58–59].

Однією з основних характеристик правової доктрини є те, що вона виступає домінуючою науковою концепцією. Після офіційної апробації вона може бути документом імперативного характеру, який відповідає найвищому рівню в ієрархічній системі засобів правового регулювання.

На сьогодні правові доктрини мають велике значення на етапі розроблення нормативно-правових актів та їх прийняття. А зважаючи, що вже декілька років триває правова реформа, яка має на меті оновити

правосвідомість, праворозуміння та систему джерел права, спостерігається ставлення до правової доктрини як до важливого та життєдайного джерела права [62, с. 375].

Загалом доктрину можна розглядати в таких значеннях: як вчення, філософсько-правову теорію; як погляди вчених-юристів щодо тих чи тих питань правотворчості і правозастосування; як наукові праці дослідників у сфері держави і права; як коментарі до різних кодексів, окремих законів, нормативно-правових актів [105].

На кожному етапі розвитку державності наука прогнозує, а практика втілює в життя відповідні правові пріоритети. На сучасному етапі створення правового національного простору активізувалися розробки у сфері урізноманітнення форм (джерел) права, з'явилися тенденції зменшення формалізованості права, відбулася новелізація права.

Роль науки як джерела та чинника подальшого розвитку особливостей права полягає в побудові логічної правової системи, зокрема у правотворенні за відповідних умов позитивного права тієї чи іншої країни в логічно розвинене, чітке, послідовно структуроване, завершене нормативне утворення.

Можна констатувати те, що загальноправової вітчизняної доктрини, яка визначала б вектор розвитку права, поки що немає, а загальні ідеали та цілі, до яких потрібно прагнути, досі суто декларативні [82, с. 18].

Наведемо думку щодо правової доктрини видатного українського вченого-юриста С. Дністрянського. Він зазначав, що панівна теорія називає звичаєве право, закони, а іноді й суддівську практику та правничу науку джерелами права. На його переконання, \neg це не так, оскільки, по суті, джерело права є там, де право бере свій початок, і тим джерелом можуть бути лише суспільні зв'язки як такі. Натомість звичай, правова наука виступають у ролі хіба що своєрідної соціальної основи права, а законодавство (позитивне право), звичаєве право, судове право, право юристів є його певними соціальними формами [146, с. 30–31].

В історії романо-германської сім'ї права (до якої належить і Україна) спостерігається домінування різних джерел права у їх ієрархії. Так, у первісному суспільстві й ранньому Середньовіччі панівним джерелом права був звичай; упродовж XII–XVIII ст. панівне місце посідала правова доктрина; у XIX ст. домінував закон; нині має місце різноджерельне право, у якому домінують загальні принципи права, виражені і в кодифікованому, і в «некодифікованому» праві.

Норма, вироблена правовою доктриною, є нормою-принципом, де принципами називають системи положень директивного характеру, яким підкоряються всі наступні процедури. Вони можуть виражатися, а можуть і не виражатися в нормах «позитивного» права, проте обов'язково застосовуються в судовій практиці і мають досить загальний характер.

Доктрина права зародилася в університетах і це нерозривно пов'язало її з теоретичним підґрунтям права. Сьогодні доктрина має важливе методологічне значення для правової науки. Як методологія за належності до ідеї права доктрина встановлює і систематизує всі необхідні досягнення різноманітних систем національного права держав, створюючи єдину доктрину права.

Зауважимо, що зараз доктрина починає повертати свої позиції як джерело права. Оскільки всі досягнення філософії права про розум, ідею права, шляхи її розвитку поки не можуть бути сформульовані мовою нормативного акта, то всі досягнення в галузі науки про право проголошуються вченими у статтях, монографіях, інших роботах.

Хід проведення правової реформи в Україні показує, що навіть у XXI ст. наша країна поки що не повністю визначилася з тим, яку систему законодавства будувати і яку доктрину сповідувати. Однак великий вантаж нормативно-правової бази, нагромаджений за роки незалежності, все ж таки дозволяє визначити декілька основних джерел, яким наша країна надає переважне значення.

Вибрані джерела права дозволяють поєднати різноманітні погляди на право. Уже сьогодні трапляються джерела, які орієнтуються на ціннісне

ставлення громадян до права, а також ті, які надають праву примусової сили завдяки карній його частині. Утім, головне, на чому варто наголосити, – це та роль, яку сьогодні насамперед має виконати правова доктрина – зміцнити повагу народу до правової системи та рішень, які вона ухвалює [177, с. 135].

Нині багато держав, принаймні більшість європейських (зокрема Україна), офіційно не визнають доктрину формою права, а отже, немає й зовнішньої сили, що може надати доктринальним положенням обов'язкової сили. У рішеннях вітчизняних суддів ми не знайдемо посилань на доктринальні джерела (конкретні праці вчених-юристів, монографії, наукові статті, науково-практичні коментарі до законів тощо).

Правова доктрина впливає на юридичну практику не за допомогою зовнішньої обов'язкової сили, примусу, а завдяки авторитету наукової істини. На різних історичних етапах розвитку тих чи інших країн правова доктрина виконувала (у деяких і досі виконує) функції формального джерела права. В Україні доктрина не є формою прав, проте це аж ніяк не применшує її ролі і значення у правовому житті суспільства. Аналіз вітчизняної юридичної практики дозволяє розглядати її як чинник, що фактично впливає на правотворчу і правозастосовну практику. Такий вплив доктрина здійснює, зокрема, через розроблення та вдосконалення юридичної техніки, понятійно-категорійного апарату, яким користується законодавець, через залучення вчених-юристів до надання науково-консультативної, науково-експертної допомоги, зокрема з питань доктринального тлумачення і застосування правових норм, через залучення правознавців до розроблення нормативно-правових актів.

З огляду на наведене, вважаємо слушною думку В. Гайворонського про те, що доктрину слід віднести до джерел права в дійсному значенні цього поняття як правоутворювальну силу [44, с. 64–65].

Не залишаємо поза увагою й те, що всі школи природного права прагнули до такого права, яке ґрунтувалося б на справедливості, прояснити яку надає змогу природа і розум. Розум є найбільш могутньою природою

людини. Призначення людини – розуміти і діяти з розумом. Природне право, яке регулює людське співжиття, має раціонально-природне підґрунтя, онтологічну основу – розум. Ось чому всі школи природного права прагнули знайти найбільш справедливі норми, правила, які відповідали б такому суспільному устрою, який узгоджено зі самою природою речей.

Природне право являє собою вихідні принципи, на основі яких сприймаються чинне право та його джерела, відбувається їх оцінка. У кожен момент свого існування право оцінюється соціумом, але тільки в принципах природного права воно знаходить свій вищий вияв і зворотну дію на право. Норми природного права в нормативно-правових актах майже не зафіксовані, але водночас вони неминуче пов'язані з критикою позитивного права, сприяють реалізації його кінцевої мети – розвитку особистості. Якщо ж зовнішні вияви права не відповідають праву природному, вони перестають бути основою для права позитивного [56, с. 20].

Кожна із форм права має свої переваги і недоліки. Займаючись якоюсь конкретною сферою людського життя, нерідко можна спостерігати, що одна з них є більш придатним засобом забезпечення порядку в соціумі, ніж інші. Оскільки кожна з характерних форм права схожа на інструмент спеціального призначення, придатний для вжитку в одних випадках і менш доречний в інших, чому б не застосувати кожен форму до тих ситуацій, де вона очевидно найефективніша?

Як ми вже зауважували, сучасним соціумом з його складними відносинами найефективніше можна керувати за умови розвиненості всіх форм права, що утворюють єдину систему, а в процесі їх конкуренції в межах певної правової системи відбувається відбір тих форм, що забезпечують найефективніше регулювання суспільних відносин на будь-якому етапі соціального розвитку.

Зараз простежується великою мірою зловживання джерелами права. З уваги на принцип верховенства права, підвищилась роль Конституційного суду і судів загальної юрисдикції, які починають творити нові (інколи вигідні

для певної групи осіб) правові норми, їхні ухвали, зазвичай, претендують у майбутньому стати джерелами права.

Маємо зауважити і про впливи окремих партій на формування правових норм. Через «лобіювання» законів простежуються елементи джерел (форм) права в окремих партіях. Загалом у сучасній Україні ситуація склалася до зародження прецедентного, «живого» права, до появи нових, природніших джерел права.

Беззаперечним фактом є те, що штучні джерела права поступово перетворюються на природні. Тому Україна мусить дотримуватись тих джерел права, які природно виникли в процесі історичного розвитку та мали відповідне народне визнання. Таке «прислуховування» до природності ефективно впливатиме на суспільний розвиток України, наближення до правової держави.

Як відзначає П. Рабінович, деформалізація об'єкта і предмета загальнотеоретичних праводержавознавчих досліджень частково розглядає зміст об'єктивного юридичного права і його зовнішніх форм (джерел), які стають за сучасних умов більш різноманітними, плюралістичними, ієрархічними й набувають ознак гетерогенності [135, с. 38].

Лише за умови взаємодії закону чи іншого юридичного припису з джерелами права недержавного походження, такими, як звичай, договір, правова доктрина, результати судової правотворчості, можливе формування правової держави, ефективне регулювання суспільних відносин, усунення прогалин у праві та судового захисту прав і свобод людини.

Нині українському суспільству потрібно долати монополію державної влади на право, у контексті якої існує думка, що нормативний акт, тобто закон, є найважливішою формою права. Сьогодні вона не витримує наукової критики. Цілком не безпідставно можна констатувати, що, наприклад, правовий договір чи правовий прецедент є зовсім не гіршими формами права разом із законом, якщо вони доцільні в умовах конкретної правової ситуації, конкретної правової культури. Усі форми права однаково повноцінні,

оскільки можуть, кожна зокрема, працювати на примноження в соціумі добра та справедливості [35, с. 9].

Наведені форми конкретизують та деталізують сенс і призначення принципу правової рівності, тобто вони є формальностями стосовно фактично-змістовної дійсності. Отже, форм існування права є чимало, і всі вони необхідні, сукупно вони складають те, що ми називаємо правом [117, с. 54].

Процес деформації етико-правових систем взаємозв'язків членів соціуму, пріоритетів і стандартів життєдіяльності державно-правового організму зумовлюють нагальну необхідність створення принципово нової парадигми спільної відповідальності влади та громадян за правовий розвій демократичної держави. У цьому контексті соціальні закони взагалі – та юридичні зокрема – доцільно розглядати з позицій збалансування людських стосунків – комунікації, що є джерелом формування та об'єктом застосування права [175, с. 11].

Усі форми існування права є рівноцінними, бо кожна по-своєму втілює і відображає принцип формальної рівності. Принцип правової рівності в кожній із цих форм зберігає свою об'єктивну загальну значущість і є єдиним підґрунтям для критики не правових дій, свавілля і насильства.

2.3 Соціально-ціннісні характеристики права

За час реформування українського соціалізованого суспільства в багатьох сферах суспільного життя активізувалося чимало супутніх цьому процесу соціальних патологій (криза моральності та правосвідомості, соціальна нестабільність, падіння цінності людського життя), що мають різні причини і підстави. Однією з таких причин є руйнування колишньої ціннісної основи і відсутність нової стрункої системи соціальних цінностей, які відігравали б для соціуму роль об'єднавчої платформи.

Сучасна цивілізація втрачає орієнтири свого буття, що спричиняє кризу в соціумі. Глобальна криза, стратегічна нестабільність та невпевненість у завтрашньому дні призводять до конечної потреби змін у системі соціальних оцінок, установок світу, повсякденного життя та майбутніх перспектив, а також перебудови соціальних очікувань. Нові ціннісні орієнтації та установки потрібні сучасному соціуму для того, щоб люди позбулися почуття безнадійності та глухого кута.

Усі глобальні процеси сучасності активно впливають на систему ціннісних орієнтацій, які визначають ставлення сучасної людини до світу, соціуму та інших людей та на функціональні нормативно-ціннісні системи [69, с. 48–49].

На думку Г. Ріккєрта, цінність (те, що має значення, потрібне, важливе для людей) наявна в дійсності як благо (в об'єкті) і як оцінка (в суб'єкті). Сфера цінностей трансцендентна. Цінність – це «сєнс, що лежить над усяким буттям». Зв'язок цінностей з дійсністю забезпечується за допомогою сєнсу, який належить обом сферам. Отже, цінності надають сєнсу через оцінку, створюючи ті чи ті блага. Сукупність усіх благ утворює сферу культури. Культура, отже, є частиною дійсності, поєднаною з цінностями.

При цьому потрібно відзначити, що завдяки цінностям можна відрізнити культурні процеси від явищ природи з погляду їх наукового розгляду, оскільки цінності не є дійсністю – ні фізичною, ні психічною [142, с. 154].

Потрібно врахувати, що онтологічні питання про те, що є цінність, яка її природа і спосіб буття, як і тотожні питання щодо права, досі відкриті. Незважаючи на невизначеність цього поняття, термін «цінність» використовують для вказівки на людське, соціальне і культурне значення об'єктів і явищ, що відсилає до світу належного, цільового, смислової підстави Абсолюту [1, с. 648]. Проте не будь-яка значущість явища, як ми вважаємо, є цінністю, а лише позитивна. Більше того, на наш погляд, у витоках цієї значущості перебуває сама людина, її корінні цілі та ідеали.

Ідеал не виникає на порожньому місці, він тісно пов'язаний з потенційною цінністю, яка має об'єктивний зміст. У цьому виражаються об'єктивні основи ідеалу і ціннісної свідомості загалом – і індивідуального, і соціального [2, с. 161].

Якщо б усі люди мали однакові ціннісні орієнтації, то не існувало б ніякої індивідуальності. Людина саме тому є особистістю, що вона володіє індивідуальною ціннісною свідомістю. Це означає, що ціннісні орієнтації будь-якої людини як особистості відрізняються від ціннісних орієнтацій інших особистостей. Причому усі ці ціннісні орієнтації і загалом індивідуальні ціннісні свідомості ґрунтуються на псевдоабсолютній природі ідеалу. Людина орієнтується в ціннісному світі тому, що в неї є ідеал.

Щодо поняття «цінність» В. Шишко, до прикладу, зазначав: «цінність – це об'єктивна властивість фактів, подій, речей, відносин мати певну (позитивну) значимість для особи чи групи осіб» [210, с. 12]. Отже, право є цінним з уваги на те, що має позитивне значення для соціуму. Оціночні погляди суб'єктів на правову реальність виражаються в аксіологічних орієнтаціях та настановах. Причому ціннісні орієнтації не завжди переростають у ціннісні настанови суб'єктів.

Оскільки право залежить від кола найзначніших соціальних цінностей, без яких соціум не може нормально розвиватися, то воно взаємопов'язане з іншими цінностями. Право виступає організаційним чинником і щодо самої держави, воно дозволяє встановити міцні, постійні правові й організаційні засади її функціонування, визначити найраціональніші форми здійснення державної влади, суворо й точно регламентувати компетенцію державних органів, їх відносини між собою та з громадянами [16, с. 43].

Розглядаючи право як соціальну цінність, варто зазначити, що правові цінності є лише частиною інших соціальних цінностей.

Проблема соціальних аспектів ціннісних орієнтирів у праві перебуває в центрі соціальної уваги, тому що втрата цих орієнтирів призведе до деградації людства, його аморальності та втрати духовності. Щоб цього не допустити,

має бути не просто відновлене розуміння цінності права, а заново потрібно створити якісно нову систему цінностей та ціннісних орієнтацій. Вони, будучи певними ментальними утвореннями, мають збігатися з особистими та соціальними запитами сучасного соціуму [28, с. 147].

Соціальна цінність права – це юридична та соціологічна характеристика права, що виражається в його необхідності, корисності та досягненні лише позитивного результату. Соціально-ціннісна характеристика права сприяє виділенню його як особливого об'єкта дійсності, а також властивостей, що виникають в результаті взаємодії права із соціальними потребами та інтересами, а також задоволення останніх.

У багатьох відношеннях проблематика правової аксіології зумовлена наявністю ціннісних сторін, зв'язків, значень та властивостей. Окрім того, аксіологічна проблематика права детермінована розвитком правової матерії і знань про неї.

Ціннісне вираження права багатоаспектне, воно постає перед нами в багатопланових, різноспрямованих і різнорівневих зв'язках. Водночас у юридичній літературі останніх років у зв'язку з дефіцитом системних аксіологічних досліджень спостерігається не тільки односторонній підхід до ціннісного розуміння права, але й, на нашу думку, дещо спрощене розуміння предмета.

Характерну рису цінностей, що належать до явищ суспільної свідомості – права, моралі, релігії, – становить нормативність, яка виявляється в тому, що вони не просто описують дійсні або бажані значення, а надають їм оцінку, схвалюють або засуджують, вимагають їх здійснення або усунення. Існує традиція протиставлення норм і цінностей, що стоять за ними, і традиція їх зближення аж до ототожнення.

Соціальна цінність права має кілька форм вираження: як феномен культури, як інструмент задоволення потреб і як мета діяльності різних суб'єктів. Ці форми мають різні рівні реалізації: теоретичний і практичний.

Думка про інструментальну цінність права викликає в науці найбільшу солідарність, оскільки зумовлена його очевидною корисною властивістю як

дієвого соціального регулятора. Було зауважено, що інструментальна цінність права неоднорідна. Так, П. Рабінович, встановивши ціннісне значення функцій права, розрізняє інструментально-розподільну, інструментально-визначальну, інструментально-порівняльну цінність, яка виражається в рангуванні цінностей; інструментально-охоронну (захисну) цінність; інструментально-пізнавальну цінність. Відтак він доходить висновку про те, що визнання інших функцій права дає змогу розширити інструментально-ціннісну класифікацію [133, с. 29].

При цьому науковець вважає за потрібне використовувати два терміни: «цінність права» (по відношенню до якого право – інструмент) і «правові цінності» (власні чесноти права та інших юридичних явищ).

Зауважимо, що питання про зв'язок і співвідношення інструментальної та власної цінності права можна розглянути відповідно до такого положення: інструментальна цінність визначається тим, що розподіляє (захищає) право, а власна – як вона все це здійснює. Якщо ж право «працює» як інструментальна цінність, то його власна цінність слугує показником, можна сказати, рівня якості цієї інструментальності цінності, не більше.

Проте думку про власну цінність інтерпретують неоднозначно. Наприклад, С. Алексєєв власну цінність права визначає через його безпосередні відмінні властивості: високу нормативність, формальну визначеність, правовий примус, динамізм [9, с. 217]. Деякі автори вбачають власну цінність права в його здатності визначити організованість, узгодженість і стійкість суспільних відносин.

Найвища соціальна цінність – це повага до людської особистості. Цінність виражається в тому, що вона виступає засобом збудження в громадян не тільки духу ініціативи, а й відповідальності. У цьому виразно вбачається його соціальна цінність [203, с. 89–90].

Згідно з концепцією взаємозв'язку права і свободи, яку запропонував О. Бандура, «право є, насамперед, уявленням про свободу й основним засобом її забезпечення, оскільки втілює це уявлення у норми поведінки,

гарантовані організованою силою держави, її інститутами... Воно дає можливість узгодити притаманні кожному члену суспільства домагання свободи, взагалі розумно розв'язати конфлікти у суспільстві, створити умови безпеки для його членів, забезпечити надійний гарантований простір для діяльності особи. Розширення простору свободи особи в суспільстві можливе тільки за допомогою права, тому що свобода є сутністю права. Воно є ефективним способом реалізації та забезпечення цінностей демократії, яка створює умови для реалізації свободи» [16, с. 42].

З розвитком соціуму, ускладненням соціальних зв'язків поступово формується специфічний соціальний інтерес, що часто не збігається з інтересами окремих представників цього соціуму.

Історія свідчить, що в багатьох випадках правові засоби використовувалися панівними соціальними спільнотами (класами, кастами, націями) для нав'язування та втілення в життя своєї волі, для придушення опору з боку інших соціальних груп. Однак примус не є основною рисою права. Сила права – це дещо більше, ніж сила держави, що стоїть за ним та здатна примусити підкоритися правовим приписам. Сама собою сила не може претендувати на те, щоб бути правом. Саме внутрішній зміст права складає основу його сили. Відповідно до твердження Месснера, «право є право, навіть якщо відсутня можливість примусу його дії» [113, с. 14–15]. Чим більше соціальних цінностей враховано під час формулювання юридичних норм, тим адекватніше вони відтворюють реальні економічні і політичні процеси, які відбуваються в соціумі, а також більшу підтримку вони мають та більш значущою є «переконлива» сила права.

З позиції держави основним показником ефективності права є стан законності і правопорядку, що досягнуто в підсумку реалізації основних його функцій – регулятивної й охоронної. Соціум додає до цього свої вимоги – чи дозволяє право зберігати його цілісність, солідарність та наскільки ефективно воно нейтралізує відцентрові тенденції й улагоджує виникаючі конфлікти. Тут доречно навести слова Н. Рулана, що оцінює право як один з

інструментів, «які винаходить кожне суспільство, щоб спробувати вирішити свої конфлікти» [145, с. 32] у цьому сенсі право справді є інтеграційним, стабілізаційним і заспокійливим чинником.

Окрім цього, важливим показником ефективності права в загальносоціальному сенсі є його здатність адекватно відтворювати тенденції розвитку соціуму, прогнозувати і позитивні соціальні процеси, і можливі відхилення, вчасно реагувати на зміни, що відбуваються, і коректувати їх у бажаному напрямі [42, с. 18].

Загальносоціальне поняття «соціальні аспекти цінності» характеризує ті явища об'єктивної дійсності – матеріальні та ідеальні (або ж їхні властивості), які здатні задовольнити певні потреби суб'єкта, необхідні, корисні для його існування і розвитку. Це поняття нерідко позначають і терміном «благо». Етимологія зазначених термінів також підтверджує таке слововживання. Справді, якщо предмет належить до розряду благ, то це тільки тому, що він визнається, оцінюється як корисний, потрібний.

З огляду на сказане, що найбільш точною видається інтерпретація поняття цінності саме як позитивної значущості об'єкта для задоволення потреб суб'єкта. Воно, отже, розкриває позитивне значення різноманітних явищ для життя й діяльності людини, соціальних спільнот, груп, усього соціуму [134, с. 18–19].

Під ціннісною орієнтацією, як пише О. Титаренко, варто розуміти «загальну імперативно-оціночну спрямованість, намагання свідомості забезпечувати функціональну єдність» [172, с. 12].

Серед найпоширеніших у сучасній філософії права цінностей можна назвати справедливість, рівність, свободу, людську гідність, невіддільні права людини, практичну розумність, здоровий глузд тощо [210, с. 15]. Причому цінності свободи, рівності та справедливості є функціональними для права й задекларовані як основні постулати кожної правової системи. Окрім того, вони набувають специфічного змістового навантаження в різних історичних епохах та в різних культурних ареалах [119, с. 18].

Необхідно зазначити, що індивідуальні права також є соціальними цінностями, а їх природа зумовлена біосоціодуховними особливостями людини. В свою чергу, джерелом, онтологічною основою прав людини є людська гідність. Тому варто розглядати справедливість як похідну від людської гідності соціальну цінність. Поряд з цим, гідність є не лише правовою цінністю, але й загальнолюдською, саме гідність визначає людину як носія духовного начала, завдяки гідності людина визнається найвищою соціальною цінністю [54, с. 108–109].

Справедливість передбачає рівність у правах і розподіл благ, потребує відповідності між практичною діяльністю окремих індивідів і соціальних груп та їхнім становищем у соціумі, між правами й обов'язками, працею та винагородою, заслугами людей та їх соціальним визнанням. Ця ціннісна характеристика права виступає як засіб і результат пошуку розумного балансу та рівноваги на рівні особистої свободи та загального блага, правопорушенням і покаранням, втратами та придбаннями тощо. Справедливість також діалектично пов'язана з гідністю, власністю, рівністю, свободою та відповідальністю.

У своєму давньому значенні справедливість означала потребу змінювати наслідки суворого застосування права, щоб уникнути несумісних результатів [88, с. 653–654]. Категорія справедливості оцінює суспільну дійсність, яку потрібно зберегти або змінити з позицій належного. Вона фіксує в узагальненому вигляді принципи взаємовідносин особи та соціум, класів, соціальних груп, ґрунтовно характеризує людську дійсність. Справедливість завжди була невіддільною рисою ідеального суспільного ладу [16, с. 40–41]. Вона більш чутлива до відмінностей, менш універсалізована. Мінімум справедливості в соціумі гарантується правом [76, с. 32]. Чим різноманітнішим є соціум, тим відчутнішим є дефіцит справедливості та тенденції її перетворення в свою протилежність [54, с. 105].

Заслуговує на увагу той факт, що характер уявлень про рівність і справедливість, як і характер уявлень про свободу, істотно залежить від

загального матеріального стану соціуму. У ті періоди його розвитку, коли матеріальних благ дуже мало, йдеться про його виживання, ці блага поділяються між членами соціуму так, щоб він не загинув, тобто приблизно порівну. Нерівномірний розподіл життєвих благ за умов існування соціуму на межі вичерпання життєвих ресурсів спричинює загрозу фізичної його загибелі. У такий період має місце фактична рівність, що вважається справедливим. З підвищенням рівня добробуту виникає і дедалі більше посилюється розшарування членів соціуму за рівнем приватної власності. Такий стан закріплюється у праві, до того ж має місце юридична рівність при майновій нерівності. Тепер справедливою визначається будь-яка власність, одержана по праву.

Унікальне прагнення до справедливості і готовність багатьох людей пожертвувати собою заради справедливості свідчить про те, що вона має певний метафізичний вимір, що виходить за межі нашої повсякденності, подібний до виміру свободи, у якому справедливість відкривається у своєму абсолютному аспекті. Справедливість є ферментною цінністю людського спільного життя [101, с. 19].

Право виступає певним формалізованим шляхом до набуття певних прав на ті чи інші речі для різних людей. Варто врахувати той факт, що кожен етап історичного розвитку права змінював обсяг та зміст, місце та роль принципу правової рівності в соціальному житті. Скрізь, де діє цей фундаментальний принцип, є і правове начало, і правовий спосіб регуляції. Потрібно відзначити, що там, де діє право, там і функціонує принцип правової рівності, а якщо він відсутній, то, зрозуміло, немає і права. Тобто існує внутрішній взаємозв'язок правової рівності та всезагальності правової форми.

Загалом рівність у соціумі має принципове значення для його прогресу. Боротьба між індивідами та їхніми групами мусить проходити в рівних умовах, які можуть забезпечити тільки закон і сильна влада. Для цивілізованого розвитку соціалізованого суспільства важливо, щоб прийняті закони встановлювали рівні права громадян і рівні можливості їх реалізації.

Як вважає М. Цвік, однією з передумов досягнення всезагальної юридичної рівності є соціально необхідні взаємні обмеження свободи. На відміну від фактичної рівності, юридична рівність полягає у закріпленні рівності всіх перед законом. «В її рамках передбачаються різні права і обов'язки у різних за правовим статусом груп суб'єктів права, тобто встановлення певної міри рівності. Міра рівності встановлюється і заради уникнення зловживання цим принципом» [197, с. 10]. Тому найвища цінність права полягає в його характеристиці як знаряддя соціального прогресу, гарантованості ним всезагальної свободи та рівності.

Свобода як цінність сформована в межах соціуму. Вона тісно пов'язана з рівністю. Адже право людини на особисту свободу обмежується таким самим правом інших, громадяни повинні бути в цьому сенсі рівноправними. І. Кант зазначав: «Свобода – одне-єдине природне право людини. Воно функціонує як основа всіх інших прав» [77, с. 205]. Свобода – це насамперед усвідомлення можливості меж людської поведінки, які залежать від конкретної ситуації людського існування (індивідуального і суспільного), і в цьому сенсі є усвідомлення необхідності. Атрибутивними ознаками свободи як духовного феномену є вибір (адже духовний «простір» є плюралістичним «полем можливостей») і відповідальність (корелят необхідності у сфері духу) [190, с. 570]. Наявність свободи сприяє вибору.

Цікаво зіставити в соціально-історичному аспекті два тлумачення свободи – як пізньої необхідності та як можливості вибору. Коли соціум опиняється на межі фізичного виживання (при цьому приватна власність практично скорочується до мінімуму), тоді переважає концепція свободи як пізньої необхідності. Свобода як можливість вибору набуває соціального визнання за умови достатнього високого рівня добробуту і відповідного стану приватної власності. Тоді в соціумі немає необхідності обмежувати право громадянина на приватну власність, позбавляти його можливостей для вільного розвитку, вимагаючи від нього, щоб він жертвував усім багатством свого життя, яке забезпечується приватною власністю, заради виживання

соціуму, він може надати громадянину альтернативи поведінки. Розуміння свободи як можливості вибору відповідає цивілізованим умовам життя, коли для соціуму вже немає проблеми елементарного виживання, воно може піклуватися про своїх членів й одночасно повніше реалізовувати їхній потенціал. Кожна із зазначених інтерпретацій (форм) свободи відповідає своїм соціально-політичним умовам, які складаються в процесі еволюції суспільства, і зміна цих умов взаємно пов'язана з переходом від однієї інтерпретації (форми) до іншої.

Варто наголосити на тому, що свобода, будучи в центрі сучасного політичного мислення, значно вплинула на підвищення статусу правових цінностей у системі і соціальних, і особистісних цінностей. Вона можлива лише у правовій формі, дозволяючи при цьому єдину допустиму міру свободи кожного індивіда (у межах правового поля суб'єкти права вільні), але обмежуючи її визначеними межами.

Право, виступаючи загальним масштабом і рівною мірою здійснення свободи в соціальному житті людей, не усуває всіх відмінностей між різними індивідами, що зумовлені їх здібностями і конкретними життєвими обставинами. Воно формалізує і впорядковує ці відмінності за єдиною підставою, закріплюючи рівні можливості набуття тих чи тих благ і забезпечуючи їх однаковою для всіх юридичною процедурою реалізації.

Дослідження питання цінностей права в сучасному соціумі має важливе наукове і практичне значення. Адже через звернення уваги на ключові характеристики права можна сприяти підвищенню ролі права в соціумі, усуненню правового нігілізму, підвищенню рівня правосвідомості і правової культури, виробленню прагнення до правової поінформованості, а відтак і забезпеченню правової освіченості населення [79, с. 57].

Правом стають лише ті норми, зміст яких відповідає інтересам соціуму, які здатні забезпечити стабільність, прогресивний його розвиток, адекватне історичним умовам поєднання індивідуального і соціального інтересів.

Зрозуміло, що наявні різні уявлення про право, але їх об'єднує визнання цінностей права в житті соціуму та людини. Не випадково в межах філософії права традиційно розглядають і джерела права, і правову культуру, і юридичні організації, і юридичну освіту та професію в різних правових системах світу. У цьому відображається своєрідний загальний методологічний підхід, який доповнюється національними акцентами та умовами реалізації того чи того елемента. Це підтверджує, як ми вже наголошували, досвід різних правових систем.

Важливою умовою існування і гармонійного розвитку кожного соціуму, справедливого задоволення інтересів усіх його членів є встановлення і підтримування у стосунках між ними певного порядку. Частково це забезпечується завдяки прямому впливу на поведінку людей різноманітних стихійно-природних, біологічних і соціальних чинників (наприклад, кліматичних умов, біоритмів, природного добору, демографічних процесів тощо). Однак основне навантаження у виконанні зазначених функцій покладено на спеціально пристосовану до особливостей соціального буття, розгалужену систему соціального регулювання, важливе місце в якій посідає правове регулювання.

У сучасній українській філософській думці простежується посилення інтересу до ціннісного підходу в дослідженні права. Тривалий час вітчизняні правознавці загалом і філософи права зокрема трактували право як явище ціннісно-нейтральне, байдуже навіть до моральних цінностей.

Закон, як відомо, творить грішна та недосконала людина, тому в ньому так багато помилок. Тож право, для того щоб стати ідеальним (справжнім), будучи вищою цінністю соціуму, у своїй основі мусить мати саму природу, не існує і загального морального обов'язку безумовно підпорядковуватися закону тільки тому, що він – закон [117].

Кожний індивід сучасного соціуму стикається з актуалізацією права під впливом конкретних життєвих ситуацій. Він пропускає крізь свою свідомість

правові цінності, які в подальшому стають ціннісними орієнтирами для повноцінного життя в соціумі.

Загалом сферою втілення ціннісних характеристик права виступає юридична практика.

При цьому розмаїття наявних у сучасному світі правових культур багато в чому пов'язане з особливостями сформованої правовим менталітетом системи правових цінностей.

Соціально-ціннісні характеристики права визначається його здатністю розв'язувати проблеми, що виникають в соціумі з використанням правових засобів у державній діяльності, обсягом необхідного правового регулювання, забезпеченням стабільності у відносинах, надійністю захисту соціальної цілісності. Саме існування правої держави є визнанням соціальної цінності права.

Сучасний соціум перебуває у стані перманентних змін ціннісних категорій. Зараз можна констатувати невизначеність його ідеології через нівелювання старих та відсутність нових соціальних цінностей. Складність визначення та формування нових цінностей полягає в наявності нігілізму встановлених у минулому, а саме у комуністичні часи, цінностей.

В античній, а потім і середньовічній філософії цінності ототожнювали із самим буттям, а ціннісні характеристики вводили в його поняття. Цінності, отже, не відділяли від буття, а розглядали як такі, що перебувають у самому бутті.

Не випадково, що проблема цінностей завжди є визначальною в перехідні періоди суспільного розвитку. Саме такий час переживає сьогодні український соціум, з його нестабільністю, дезорієнтацією та різкими соціальними зрушеннями. Одними з деструктивних чинників нівелювання цінностей буття є економічні негаразди та кризи розвитку держави, які призводять до переоцінки цінностей на всіх рівнях соціально розвитку і в усіх сферах буття.

Сучасну ситуацію втрати соціальних цінностей деякі науковці називають ідейно-світоглядним вакуумом, за якого одні соціальні цінності та норми перестали існувати, а інші ще не встигли сформуватися. За таких умов

особливо гостро постає проблема філософського осмислення цінності права у його зв'язку із суспільним буттям у період економічної нестабільності.

Право – дуже велика цінність для сучасного соціуму, для кожної людини; дуже глибокий його вплив на життя держави, кожного громадянина, тому воно не може мати одного простого пояснення. Як слушно зазначає Г. Мальцева, право – грандіозний, невичерпний для пізнання феномен. Вважаємо, що право як категорія, що має велику соціальну цінність, вимагає обережного ставлення [104, с. 248].

Досліджуючи його, не варто нехтувати наявний досвід. Очевидно, подальші кроки у цьому напрямку пов'язані з поглядом на право як специфічне явище, що виділяється із системи інших соціальних регуляторів суспільних відносин. Право завжди є віддзеркаленням певних цінностей і формально закріплює панівні в соціумі ціннісні характеристики. Останнім часом у праві починають відображатися цінності, яким надається статус загальнолюдських, як правило, закріплених у міжнародному праві або сформульованих наднаціональними органами. Проте взаємозв'язок цінностей у праві може здійснюватися в таких площинах: віддзеркалення деяких світоглядних цінностей у праві, переклад їх на «правову мову»; правові цінності, виражені у вигляді конструкцій, фікцій тощо; цінність права як певного соціального інституту.

На думку В. Лазарева, цінність права виражається в тому, що воно є: засобом організації управління соціумом, додаючи діям суб'єктів узгодженості; необхідною умовою його розвитку; дійсним засобом захисту суспільного устрою; засобом оновлення, чинником прогресу, даючи змогу розвивати ті суспільні відносини, у яких воно зацікавлене; виразником справедливості; мірою (масштабу) свободи особи в ньому; засобом утвердження етичних основ у суспільному житті, виховання населення, формування прогресивної культури [93, с. 23].

Окремої уваги заслуговує той факт, що цінність, будучи не природною, а соціальною властивістю об'єкта, з'являється тоді, коли

об'єкт існує не сам собою, а у відношенні до практичної людської діяльності. Якщо немає соціальних відносин в соціумі, то немає підстави й говорити, що в ньому існують будь-які цінності, правові зокрема, адже вони пов'язані з потребами людей і формами їхньої життєдіяльності та соціалізації. Таке явище, як цінність, виступає об'єктивною відповідністю того чи іншого процесу, явища, вчинку, події, ідеї об'єктивним потребам чи інтересам людини. Суб'єкт, оцінюючи той чи інший об'єкт, визначає його цінність і для конкретного члена соціуму, соціальної групи, і для усього соціуму загалом. Цей процес стає способом буття цінностей і має об'єктивно-суб'єктивний характер.

Цінності об'єднали в собі об'єктивні і суб'єктивні, індивідуальні і соціально-класові, національно-етнічні і загальнолюдські засади. Вони входять до системи соціально-нормативних, мобілізаційних та інтегративних регуляторів життя, поведінки індивідів, соціальних спільнот і соціуму загалом. Цінності є важливим джерелом соціалізації особи, мірою, якою, зрештою є людське життя.

Рівень розвитку соціуму, ступінь його людяності визначаються наявністю та високим рівнем у ньому таких цінностей, як духовність, соціальна політичність та матеріальність. Усі ці ціннісні групи мають свої, лише для них характерні властивості. Вони є спільними для всіх людей попри відмінності між ними.

Право виступає силою, яка протистоїть сваволі, а також слугує метою та засобом втілення соціально справедливих, прогресивних потреб та інтересів як кожного члена, так всього соціуму загалом. Ця його здатність і є соціальною цінністю, яка вносить стабільність і порядок в усі без винятку суспільні відносини.

На сьогодні важливо не стільки виявити й обґрунтувати цінність права для прогресивного розвитку соціуму, скільки поставити завдання забезпечити цю цінність у всіх її виявах і сформулювати механізм забезпечення соціального значення права та визначити основні його ціннісні орієнтири.

Відновлення престижу права і вирішення питань забезпечення його соціальної цінності можливі шляхом вжиття комплексу заходів і застосування засобів соціально-економічного, політичного, ідеологічного та культурного характеру.

Головним критерієм цінності права виступає всебічний і безмежний розвиток кожної особистості на основі неухильного прогресу всього соціуму.

Загальна теорія цінностей виконує системоутворювальну функцію щодо всіх галузей та сфер людського пізнання. І філософія не є винятком, як інтелектуальна система сутнісних фундаментальних концептів про зв'язки людини, соціуму та світу.

Цінність, будучи філософською категорією, яку використовують на позначення предмета в його відношенні до суб'єкта оцінки, набуває властивостей бути основним, родовим поняття дискурсу про соціум.

В сучасному соціумі стало тенденцією те, що відбувається еволюція цінностей, порівняно з ціннісними орієнтаціями радянського періоду, які зазнали змін. Саме ці зміни виступають чинниками, що пришвидшують та сприяють його розвитку.

Перед соціумом стоїть подальший вибір ціннісної еволюції, але щоб не схибити із цим вибором, потрібно визначити напрями трансформації цінностей, зважаючи на позиції, інтереси, зауваження, пріоритети та ціннісні орієнтації більшості населення. На визначення ціннісних орієнтацій в соціумі впливає рівень культури нації, в межах якої формуються певні традиції, менталітет, мова, а також рівень освіти, яка створює та виховує особистість, що проживає в ньому; соціальний захист, що запобігає соціальній напруженості в соціумі та забезпечує соціальні гарантії. Чинником впливу є також молодіжна та інформаційна політика, які створюють та забезпечують належні умови для розвитку індивіда, забезпечують трансляцію та інтерпретацію цінностей в ньому.

Для сучасного глобального соціуму XXI ст. характерна нова система соціально-ціннісних характеристик права ціннісних орієнтацій, яка

сформувалася зі зміною соціальних умов його життєдіяльності. З'ясувавши, як змінюються та формуються ціннісні орієнтації, можна буде за допомогою засобів державного управління усвідомлено розв'язувати економічні, політичні проблеми, соціальні конфлікти.

Декларовані сьогодні цінності можуть стати дійсним фундаментом майбутньої цивілізації тільки за умови їх правового оформлення і юридичного забезпечення.

Висновки до розділу 2

Типологія суспільства передбачає одночасного визначення ступенів історичного розвитку людства та форм сучасного суспільства.

Комплексний філософсько-правовий аналіз типології права дозволяє всебічно дослідити його предметну форму і духовно-ідеальну сутність.

Кожен підхід до типології відображає певний аспект функціонування суспільства і прояви права. Необхідно враховувати їх пізнавальні можливості та межі їх застосування, не допускаючи абсолютизації одного з них (нормативного, природно-правового (морального), соціологічного, аксіологічного та ін.).

Таким чином, найважливішим завданням філософії права є аналіз світоглядно-методологічних можливостей конкуруючих типів праворозуміння, основними серед яких є правовий позитивізм і теорія природного права. Водночас для представлення більш повної картини методологічних моделей сучасного праворозуміння необхідно звернутися до аналізу таких способів осмислення та обґрунтування права, як об'єктивізм, суб'єктивізм і інтерсуб'єктивізм.

У сучасному глобальному соціумі, що відчуває явний дефіцит гуманістичних істинно-правових і моральних уявлень, необхідна кардинальна

перебудова всієї світової системи права. При цьому, не може бути створена єдина теорія сучасного глобального соціуму, оскільки воно не є монолітним і потребує внутрішньої типологічної структуризації.

Використання терміну «форма права» передбачає вивчення не тільки зовнішніх форм його вираження (юридичних джерел), але й внутрішньої організації права (системи права), залишаючи без уваги джерела права в матеріальному й ідеальному сенсі.

Право в сучасному соціумі як цілісне юридичне явище має формалізований (інституційний) характер, може бути всебічно пізнане тільки на основі знань про ті способи формування юридичних норм, які надають складовим його вимогам доступний для всіх адресатів сенс і необхідний ступінь імперативності.

Ідеться про норми, що стають складовою частиною чинного у цій країні права, тобто про джерела (форми вираження) права. Не існує таких правових систем, у яких перевагу віддавали б виключно одному з них, а всіма іншими би нехтували. Але в кожній країні, як правило, одне з джерел переважає над іншими. І все ж усім джерелам (формам вираження) права має бути притаманний офіційний характер, вони визнаються соціумом, що і зумовлює підтримку з боку держави.

Соціальна цінність права має декілька форм вираження: як феномен культури, як інструмент задоволення потреб і як мета діяльності різних суб'єктів. Ці форми мають різні рівні реалізації: теоретичний і практичний.

Право як соціально-ціннісне явище володіє такою властивістю, як надання відносинам між людьми та їх об'єднаннями необхідної узгодженості, організованості. За допомогою цього право забезпечує стійкий порядок у соціальних відносинах, адже без узгодженості нормальне функціонування і розвиток правого соціуму неможливий. Право – це також важливий і об'єктивний критерій оцінки поведінки окремих людей та їх спільнот. Воно виступає реальним визначником свободи окремих осіб та їх об'єднань у взаєминах одне з одним, адже свобода одних обмежується там, де

встановлюються права інших. Відповідно, перехід цієї межі і є свавіллям, правопорушенням. Таким чином, право – найважливіший об'єктивний критерій визначення взаємопов'язаних сфер свободи і справедливості, що існують у соціумі.

Соціальна цінність права зумовлюється також тим, що воно є засобом як узгодження інтересів і волі окремих осіб, так і вирішення суперечностей між ними. Адже право, з одного боку, певний баланс інтересів і волі, що взаємодіють у соціумі, а з іншого – важливий елемент, визначник належної поведінки та механізм вирішення спорів.

Соціально-ціннісна характеристика права проявляється в його здатності бути реальним інструментом задоволення соціально зумовлених, справедливих і перспективних інтересів окремих осіб та їх об'єднань, а також в ефективному забезпеченні миру та стабільності в сучасному соціумі.

РОЗДІЛ 3

АНТРОПОЛОГІЧНЕ ЗУМОВЛЕННЯ ТА ПРАГМАТИЧНІСТЬ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ СОЦІУМУ І ПРАВА

3.1 Вплив моральних чинників на правову свідомість особи і соціуму

Політико-правові процеси в сучасному українському соціумі відзначаються надзвичайною багатоманітністю та строкатістю. З одного боку, намічається тенденція до демократизації соціуму та стабілізації політико-правових інститутів, а з іншого боку, архаїчні процеси пов'язані з архаїзацією свідомості, з такими явищами, як зростання шовіністичних настроїв, невизначеність щодо захисту прав і свобод громадян, щодо свободи слова та додержання демократичних цінностей – свідчить про те, що наш соціум на даному етапі свого розвитку далекий від правового ідеалу. У цьому аспекті особливо актуальним постає питання щодо впливу моральних чинників на стан правосвідомості всіх членів соціуму, і кожної особи зокрема.

Проблема формування та розвитку правосвідомості, а також загального наукового аналізу цього складного і гранично важливого для функціонування будь-якого соціуму феномена практично завжди були в епіцентрі уваги філософії права [176, с. 11–12].

Хоч як це звучить прикро, але в сучасному соціумі правосвідомість громадян на початковому етапі свого розвитку. Основоположними причинами цього є тенденція правового нігілізму та правового позитивізму, у суспільній свідомості немає чіткої межі між мораллю і правом. Серед причин можна назвати й те, що у громадян на цей час немає впевненості в необхідності побудови правової держави і громадянського суспільства.

Правосвідомість частини керівної вітчизняної еліти, на відміну від західної, цивілізованої, історично зорієнтована на постійне пріоритетне використання

адміністративного ресурсу, політичних регуляторів владних відносин, незалежно від їх легалізованості та опосередкованості законом [199, с. 67].

У демократичній країні, інституції якої більш-менш справедливі, кожен громадянин, а правник особливо, має моральний обов'язок зберігати вірність праву, яке він присягнув безпосередньо застосовувати до інших. Він повинен дотримувати обіцянок, казати правду, боротися з несправедливістю – коритися юридично чинним законам своєї країни. Отже, кожна нормативна теорія має пояснювати основу цього морального обов'язку (якщо він справді існує), а також пояснювати, як його можна порушити, скажімо, тоді коли непокоря (або судове анулювання) морально виправдана [184, с. 11].

Від ступеня розвитку аналітичної юриспруденції багато в чому залежить стан законодавства, рівень його досконалості, стан та характер іншого підґрунтя вирішення життєвих ситуацій, юридичних справ, якість та ефективність юридичної діяльності, рівень професійної підготовки спеціалістів у галузі юридичних знань та практики, а також стан правосвідомості та правової культури кожного члена соціуму [82, с. 20–21].

Як слушно відзначив К. Поппер у своїй відомій праці «Відкрите суспільство та його вороги», найбільш насущне і важке завдання нашої держави полягає в підготовці тих юристів, які здатні вершити правосуддя. Для цього вони повинні бути «виховані в душі служіння об'єктивній істині, спиратися на закони правосуддя – і нічого більше». Іншими словами, вони повинні бути «слугами закону» [126, с. 106–108].

Зараз доводиться констатувати негативні вияви соціальної трансформації, зокрема: суспільну недовіру, відсутність солідарності, дезінтеграцію Сходу і Заходу, політичну та конфесійну напругу в соціумі. Ці факти свідчать про те, що українці не виявляють солідарних почуттів, а це вказує на відсутність інтегрального суспільного капіталу, а разом з ним морально-етичних зобов'язань, які створювали б передумови солідарності.

У сучасному соціумі дедалі більше втрачається довіра, передусім довіра до слова честі, до порядності громадянина, до виконання громадянином

обов'язків, а відтак знижується кредит довіри між громадянами, особливо на регіональному рівні, між громадянами і владними соціальними інститутами. Недовіра, непевність, ворожість, розчарування – це тривожні сигнали занепаду моральних якостей сучасної особистості.

У цьому сенсі можна зауважити занепад моральних принципів соціальної взаємодії, таких, як чесність, справедливість, гуманізм, толерантність. Тобто занепадають і трансформуються цінності і ті морально-етичні принципи, які їх супроводжують і легітимізують. Коли людина соціалізується вона продукує в соціумі свої цінності, будучи творцем на індивідуальному або навіть всезагальному рівні.

За відносно невисокої правосвідомості громадян часто виникають окремі невідповідності у сприйнятті сучасних демократичних цивілізаційних цінностей. У частини населення вони асоціюються насамперед з матеріальним добробутом, а не з демократією, свободою, правами людини. Тому провідні гуманітарні цінності здебільшого тлумачать з погляду їх безпосередньої користі, у контексті юридичного романтизму та юридичного утилітаризму.

Варто згадати І. Гетьман-П'ятковську, яка визначає мораль – як об'єктивне явище, яке усвідомлене, засноване на знаннях, досвіді, звичаях, поняттях, формує відчуття прагнення до належного, що виходить з внутрішнього спонукання віри у справедливість, впевненості панування добра, а також є категорією, що визначає рівень свідомості, сформованої еволюційно, із врахуванням життєвого досвіду [49, с. 6–7].

І. Хрімля уточнює визначення моралі – це сфера суспільної свідомості, що відображає абстрактні ідеальні погляди, ідеї, думки, про добро і зло, честь і безчестя, борг, совість, що склалися в суспільстві на певному етапі історичного розвитку. Це еталон, зразок, відповідно до якого порівнюють, оцінюють вчинки, думки, погляди, переконання особистості, певної спільноти або соціалізованого суспільства загалом [196, с. 18].

У сучасному соціумі існують два рівні моралі – індивідуальна та соціальна. Індивідуальна – це моральність чеснот, високих моральних якостей

людського характеру, які виявляються в безпосередньому спілкуванні, зонах особистої присутності. Соціальна моральність – це сукупність правил і вчинків, задаються ззовні обставинами, соціальною системою, суспільною роллю [60, с. 179].

Мораль є тією силою, яка зсередини сприяє породженню практичного розуму правого характеру. «Юриспруденція у значенні «правової мудрості», – пише сучасний німецький філософ права Я. Шапп, – є важливим тлумачем моралі і при цьому сама є моральним утворенням» [205, с. 85–86].

Право будучи філософською категорією, охоплює такі найважливіші форми буття, як правосвідомість особистості, ціннісні орієнтації та пріоритети, бере участь у процесі виховання людини, у формуванні моральності, громадянської свідомості і менталітету особи.

Право ґрунтується на моральному переконанні та особистій зацікавленості. Закони претендують на моральну доброякісність, тобто на те, щоб бути частиною моралі. Вони намагаються формувати моральні переконання. Існування того чи іншого закону може переконати людей в тому, що те, чого він вимагає, є справедливим і здійснюється в інтересах людей. Мораль є неповною без законів, а закони спрацьовують лише тоді, коли спираються на мораль і особисту зацікавленість [119].

Як слушно зауважила Е. Лукашева, мораль має всюдисущий, всепроникаючий характер [96, с. 71]. Активно впливаючи на мораль, право сприяє більш глибокому її укоріненню в соціалізованому суспільстві, в той же час право під впливом морального чинника постійно збагачується: розширюється його моральна основа, підвищується авторитет, зростає його роль як соціального регулятора суспільних відносин [3, с. 74].

Слово «*moris*» латинського походження й означає норму поведінки людини стосовно себе самої, суспільства, вищого добра людини і всього людства [27, с. 132].

Існує також таке поняття, як моральність, що є властивістю реальних людських відносин, які оцінюються встановленими загальноприйнятими

зразками чи правилами поведінки. Моральність відіграє найважливішу роль у людському житті, оскільки вагомість людини як члена соціуму оцінюється насамперед її моральними якостями, які можуть бути і позитивними, і негативними.

Без належного опанування моралі людину можуть зіпсувати добробут, тілесна краса, статус у соціумі тощо. Освіта, талановитість, сила волі та енергія, якщо вони властиві людині, яка не дбає про мораль, правила доброго життя, приносять більше шкоди, ніж користь. Набуті людиною знання, здібності можуть досягти повного розквіту тільки в поєднанні з моральними вимогами.

Існує думка, що моральне вдосконалення життя залежить тільки від розвитку розумових здібностей людини та розширення її наукового пізнання [130, с. 16].

Ставити мораль у залежність від освіти не можна, адже відсутність глибоких знань у конкретній галузі не перешкоджає людині бути високоморальною особою. Очевидно, що в процесі освіти людина засвоює не тільки певні знання, а й формується як особистість із властивими їй моральними установками.

Л. Петражицький доводив, що саме те, як право відображається у свідомості людини, як воно сприймається і згодом впливає на правову поведінку всіх учасників правовідносин, і виражає те, чим є право у тому чи іншому суспільстві [120].

Соціум як надбудова визнає корисність або шкідливість для себе дії і тому створює моральні норми типової поведінки.

Мораль – суб'єктивна свідомість індивіда, яка ґрунтується на свободі волі й охоплює його переконання, мотиви поведінки, мету і наміри, є дійсною свободою, яка досягається через синтез права і моралі. Вона виявляється через культуру поведінки особистості, характеризується способом вираження моральної та етичної свідомості у зовнішніх діях.

Моральними чинниками, які впливають на особу та її правосвідомість і які вона зобов'язується добровільно виявляти в житті соціуму, є порядність, чесність, гуманність, вірність, справедливість, ввічливість, які випливають з таких моральних категорій, як добро, обов'язок, совість, честь, гідність, ідеал, щастя.

Мораль за певних умов життєдіяльності конкретизує загальнолюдське, що залежить від поглядів, світогляду тих людей, які користуються певними моральними гаслами. Світогляд особи формується під впливом системи поглядів на довкілля самого соціуму, людським буттям, а також обсягом, глибиною мислення. Носієм світогляду може бути лише людина. Фундаментом світогляду є загальнолюдський зміст, основою якого є загальнолюдська мораль, що виявляється в загальнолюдських елементах поведінки, універсальних принципах загальнолюдської моралі. Ці елементи поведінки та принципи втілюються в життя не під час її формування, а значно пізніше – з набуттям людиною життєвого досвіду – у результаті життя в соціумі.

Соціум без моралі не може існувати, як і суспільні відносини, які суперечать моралі, неодмінно суперечать і здоровому глузду, а іноді й елементарній логіці, що призводить до деформації моралі, а згодом – до свавілля та беззаконня в ньому.

Мораль, маючи соціальне призначення, постійно відтворює відносини моральної залежності між людьми. Особа, будучи членом конкретного соціуму, має усвідомлювати, що ця залежність – необхідна умова свободи вибору та моральної відповідальності перед ним, а також вона є провідним чинником, який підтримує його функціонування, розвиток, демократизацію та вдосконалення.

У праві повинні бути закладені головні моральні засади життя, основні загальнолюдські цінності та верховенство закону. Неповага до права спричиняється до неповаги моралі, а в підсумку – держави та соціуму.

Як слушно зазначає професор С. Сливка, «сила права полягає в його моральній основі. Кожний закон містить у собі узагальнення, які підсвідомо

стають джерелами зміцнення моральної сили права. Тому воно постійно потребує етико-гуманістичного вдосконалення і врахування розвитку соціальних відносин. Це надає правовим нормам моральної напруженості, а науковому і практичному змістові його вимог – бажаних моральних якостей.

Моральні норми у праві виступають як орієнтири поведінки людей у соціалізованому суспільстві, як зразки належного життя, як ідеали. Моральні цінності для права – це віхи, які допомагають правотворчому органу вибирати правильний напрям діяльності»[154, с. 350].

Мораль змушує людину духовно-практично «освоювати» світ. Українські вчені (В. Лозовой, В. Мовчан, О. Фортова) визначають мораль як діяльнісно-практичне ставлення до світу. Це означає, що через мораль людина утверджує свою творчу здібність до взаємодії зі світом, демонструє свою небайдужість до нього, наділяючи довколишній світ ознаками людяності.

Складність вивчення впливу моральних чинників на правову свідомість особистості зумовлена тим, що на сьогодні немає прямого збігу між тим, як фактично люди поведуться в масі, що є загальноприйнятним і тим, як вони повинні поводитися. Конкретні вчинки більш варіативні порівняно з ціннісними орієнтаціями, які є стійкішим стрижнем поведінки.

Гегель першим поставив питання про історичне становлення моралі, яке він уявляє як процес виділення моралі із синкретності нормативних регуляцій первісного суспільства. Мораль, за Гегелем, виникає лише на пізньому ступені розвитку людського суспільства. До цього в ньому панують звичаї, традиції – він позначає це єдиним терміном «моральність» [48, с. 240].

У період переходу до ринкових відносин у посттоталітарних суспільствах правова свідомість характеризується низкою особливостей: а) вона перебуває в перманентній трансформаційній кризі; б) її моральна та правова нормативно-ціннісні системи перебувають у стані аномії; в) процес соціально-правової модернізації викликає деформацію індивідуальної свідомості громадян. Особливості взаємодії правової, моральної, етичної

свідомості особи в перехідний період зумовлює аномічний стан соціалізованого суспільства та індивіда.

Система об'єктивних і суб'єктивних чинників формування правової свідомості визначає взаємодію правової, моральної й етичної свідомості особи, причому паралельно формується адекватне розуміння цивільності як інтегральної якості особи, утвореної внаслідок взаємодії її правової, моральної й етичної свідомості як вищої форми соціально-правової активності людини [68, с. 22].

Гегель стверджує, що моральність наявна вже в архаїчному суспільстві, де нерозривність індивідуальності та суб'єктивного початку в людині сприяє тому, що людина підкоряється сталому звичаю несвідомо, за звичкою. Але як тільки загальноприйнята норма поведінки починає піддаватися критиці з боку індивідуальної свідомості, яка випробовує «невпевненість у суцюзі законі», «вимагає від останнього, щоб вона узаконила себе перед ним», здійснюється «відрив одиничного від загального».

З розвитком людського соціуму мораль, за Гегелем, знову переходить у моральність, але вже вищого порядку. Щоправда, він зводить останню до розуміння того, що обґрунтовує як пріоритетну суспільно-державну форму правоусвідомлення буття, тобто розв'язує етичну проблему на рівні законодавчо-адміністративної діяльності [48, с. 180–181].

Під містичним покровом гегелівського розмежування між мораллю і моральністю ховається глибока думка: норми моралі у свідомості людини і здійснення цих норм у соціальних відносинах – не одне й те саме.

Я. Енгст правильно звертає увагу на відмінність між тим, що повинно бути з погляду вимог моральних норм, і тим, що фактично існує, адже в іншому випадку пропаганда моралі втрачає свій сенс. Звичайно, цю відмінність не треба розуміти в кантівському протиставленні «належного суцюзі», оскільки норми моралі відображають суспільні відносини. «Мораль як сукупність норм, – пише Я. Енгст, – завжди відрізняються від моралі як

чинного морального рівня соціалізованого суспільства, хоча між ними і немає непереборної межі» [212, с. 85–86].

Висловлена Гегелем думка про соціально-історичне походження моралі одержала подальший розвиток у філософії К. Маркса та Ф. Енгельса [47, с. 30]. Під час розгляду історичної мінливості та соціальної зумовленості моралі теоретики марксизму акцентували на розкритті її класового характеру в класовому, антагоністичному суспільстві. Мораль, за К. Марксом, є формою вищої доцільності, що обмежує розвиток людини.

Трансформація сучасного соціуму в напрямку цивілізаційних форм організації передбачає його побудову на основах моральності та права. Сучасному соціуму потрібен вищий рівень управління процесами і на національному, і на глобальному рівні [97, с. 115].

Тільки у правовій державі правосвідомість може бути основою суверенності соціуму. Правосвідомість може виступити гарантом його стабільності, яка виявляється у формі його суверенності. Поняття суверенності соціуму, можна визначити як показник високої правосвідомості усіх членів такого соціуму. Поняття правосвідомості складається з трьох основних рівнів: юридичного, соціокультурного, філософського. Перший рівень – це знання права і свідоме його засвоєння. Це мінімум правосвідомості, без якого немає правового та громадянського суспільства. Другий рівень виходить за юридичні рамки розуміння правосвідомості і розглядає його в широкому соціокультурному та історичному контексті. Тут право сприймається як феномен культури, а сама культура визначається як здатність свідомого засвоєння і виконання правових норм. Третій рівень свідчить про метафізичний вимір права. Тут ідеться про «чисте в праві» (відкриття Канта) як буття розуму, що відкриває перспективу його наукового та філософського осмислення (виявлення смислу та призначення права).

Право, формуючись державою, відображає її законодавчу політику, а мораль, як норма регулювання поведінки особи, формується самим соціумом

як надбудовою, і залежить від її уявлень про добро і зло, що відповідає тому чи іншому етапу історичного розвитку суспільства.

Мораль впливає на всі елементи правової реальності, причому впливає через правосвідомість і завдяки їй. Важливо наголосити, що нормами моралі і права не вичерпуються всі правила, які існують в соціумі.

Моральні норми відображають громадське буття, складаються стихійно, непомітно, повільно в самій соціальній свідомості певної соціальної групи, класу, нації та конкретного соціуму. Практично майже неможливо відрізнити моральну норму і моральну свідомість цієї норми, оскільки нормативні вимоги до поведінки особистості існують тільки в соціальній свідомості колективу. Однак юридичні норми створюються свідомими зусиллями держави, формулюються в законах та інших джерелах права, у яких об'єктивується воля народу. Тут проводиться чітке розмежування між нормою права й усвідомленням її у правосвідомості.

Для більшості суб'єктів сучасного соціуму право вже відпало, відмерло адже більшість дотримується юридичних норм добровільно, з уваги на свідомий соціальний обов'язок і почуття совісті, а не через побоювання перед державним примусом. Нова взаємодія права і моралі переносить центр тяжіння дотримання і тих, і інших норм не на зовнішній примус, а на внутрішнє переконання в розумності і справедливості цих норм.

Х. Беніамін писав, що «ми характеризуємо правосвідомість як загальну систему правових поглядів, якими є, наприклад, уявлення про те, що є добре, а що погане, що справедливе, а що не справедливе. Ці погляди є відносно поведінки, які за своїм змістом є також і поглядами моралі [24, с. 241]». Щоправда, він намагається відмежувати правосвідомість від моралі так: правосвідомість за змістом є сукупністю моральних поглядів, проте не перебуває у відповідному відношенні до законів того чи іншого соціуму.

Автор наголошує на способі утворення юридичних норм і специфіці їх забезпечення. Це, звичайно, правильно, проте варто розмежовувати предмет

правосвідомості і моралі за самим змістом нормативних вимог до поведінки особистості.

П. Недбайло правильно звертає увагу на те, що «при збігу предмета регулювання соціальні норми не зливаються, а різняться змістом залежно від особливостей суцільних відносин, які вони відтворюють і регулюють [112, с. 24]».

Мораль і правосвідомість як форми соціальної свідомості становлять сукупність нормативних суджень про правила поведінки людей. Вони звернені до людської поведінки з різними нормами та з різними за складом категоріями. Якщо основними категоріями моралі є ідея добра і почуття обов'язку – то основними категоріями правосвідомості є права й обов'язки [45, с. 146].

Звісно, між добром і правом, як і між юридичним обов'язком і боргом (моральним обов'язком) [209] є багато точок зіткнення та взаємодії, але це повністю самостійні категорії (у першому випадку – моральні, а в другому – правові).

Основні категорії «мораль» і «правосвідомість» зв'язані з іншими категоріями. Для моралі – це поняття та відчуття справедливого і несправедливого, честі і безчестя, совісті і безсовісного тощо. Для правосвідомості – це поняття та відчуття закону та законності, суду і правосуддя, злочину і покарання та ін. Боротьба за справедливість – найважливіший показник реальної уваги соціуму до моралі.

Л. Фейербах правильно наголошував, що існує специфічна моральна совість на відміну від усвідомлення людиною права [182].

У зв'язку з тим, що категорії моралі і правосвідомості мають своїм предметом людську поведінку в соціумі, що вони існують у свідомості людей, немає нічого дивного в тому, що вони (ці категорії) взаємовпливають один на одного та взаємодіють. Звичайними стали уявлення про те, що злочин – це зло, а правомірний вчинок свідчить про добру волю. Однак взаємодія цих

категорій не повинна приховувати різноманітний об'єктивний зміст категорій моралі і правосвідомості.

Моральна свідомість виміряє поведінку за допомогою категорій добра, обов'язку, честі та інших моральних цінностей, а правосвідомість виміряє поведінку за допомогою категорій законності чи правомірності та інших юридичних понять. Відмінність їхня полягає також в особливостях моральних і правових відносин. Оцінювання правосвідомості має державно-правовий характер, а моральне оцінювання існує незалежно від державного визнання, їхньою основою є суспільна думка певного колективу, нації чи всього народу.

Моральні уявлення і почуття людей більш поширені в соціумі, ніж правосвідомість. Різноманітний зміст нормативних суджень моралі і правосвідомості, пов'язані з різноманітним механізмом впливу норм права і моралі на поведінку особистості. Якщо моральний припис представляє собою загальний принцип поведінки, то юридичний – це переважно визначене правило, яке встановило формальні межі поведінки. «Принципи моральності, – влучно зазначає О. Шишкін, – це основні норми чи вимоги, які пред'являє соціалізоване суспільство до поведінки людей, що проживуть в ньому» [209, с. 141–142]. Норми права містять не тільки формально-визначене правило щодо прав та обов'язків членів соціуму, але й визначені міри відповідальності особистості на випадок порушення нею цього правила, а також юридичні санкції. Що ж стосується моральних санкцій, то їх ніхто не може формально визначати, суворо регламентувати, вони застосовуються дуже різноманітно навіть для одних і тих же порушень і залежать від соціальної думки оточення, а не від діяльності державних органів.

Візьмемо, наприклад, таку вимогу до поведінки особистості, що потрібно бути чесним, завжди говорити правду. Такий нормативний припис відомий і моральній, і правовій свідомості. Однак у першому випадку він діє як загальний принцип, особа залежно від характеру конкретних відносин вирішує, як скористатись цією моральною заповіддю. Однак зовсім по-іншому діє ця вимога до поведінки у правосвідомості, яка відображає точне

розпорядження, припис юридичних норм про відповідальність за наклеп чи неправдиве свідчення органам правопорядку. Тут визначаються формальні рамки, межі поведінки. Моральні приписи не мають таких визначених форм впливу, а правові вимоги встановлюють точні, формально й абсолютно визначені права та обов'язки особистості, які й регулюють поведінку особистості.

Мораль і правосвідомість, відображаючи соціальну необхідність в регулюванні людської поведінки, виконують різноманітні функції: мораль створює загальні принципи поведінки, а правосвідомість – формально визначені правила. Звичайно, між цими функціями моралі та правосвідомості немає і бути не може абсолютної межі. Як у праві формулюється інколи загальний принцип поведінки, шляхом використання специфічного механізму і морального регулювання поведінки, так і в моралі встановлюються більш конкретні норми (наприклад, моральна вимога «не кради»), оскільки це властиво правовому регулюванню.

Проте ці відхилення від панівної тенденції не повинні приховувати специфіку механізму регулювання людської поведінки за допомогою моральних і правових приписів. Ця специфіка полягає в тому, що в одному випадку діє загальний принцип, а в іншому – формально визначене правило поведінки.

Враховуючи специфіку взаємодії правосвідомості та моралі, варто пам'ятати, що і мораль, і правосвідомість є самостійними формами суспільної свідомості, які не зводяться один до одного та мають відчутну різницю в об'єктивному змісті своїх нормативних вимог до поведінки особистості, у механізмі взаємодії, регулювання цієї поведінки і в способах, які забезпечують дотримання норм права і норм моралі.

Взаємодія норм моралі з нормами права полягає: по-перше, у тому, що розширюється моральна основа норм права, багато норм моралі стають і нормами права; по-друге, у тому, що норми права служать знаряддям морального удосконалення особистості.

Мораль, яка формується в соціумі, висуває до поведінки особистості безсумнівно вищі вимоги, ніж право. Але ці високі вимоги поширюються в ньому нерівномірно, поступово, внаслідок впливу на свідомість. Коли ці моральні вимоги достатньо поширені і визнані масою людей, вони ламають старі, стійкі правові уявлення і підготовлюють нові норми права.

Якщо моральна норма підкріпляється юридичною, то перша отримує додаткову силу впливу на думки і почуття людей, а друга – широке моральне схвалення і підтримку в соціумі.

Мораль і правосвідомість висувають сьогодні до поведінки особистості більш високі вимоги, а порушення цих приписів мусить передбачати відповідальність – в усіх випадках моральну, а в межах закону і юридичну [181, с. 73].

Моральне досі ще не визначене як протилежне неморальному, так само й право не виступає безпосередньо протилежним не правовому, на суб'єктивність волі спирається загальна позиція і морального, і неморального [47, с. 105].

Формування, розвиток і функціонування правосвідомості (і на соціальному, і на індивідуальному рівні) не є абсолютно довільними процесами, вони вплетені в контекст єдиної та цілісної системи самоорганізації буття, а також ціннісного універсуму того соціуму, у якому відбуваються [198, с. 134].

Тома Аквінський стверджував, що покликання на мораль (або на ту її складову частину, яку називають справедливістю) становить важливий елемент усякого пояснення, що таке право. Мораль – не просто бажана риса, яку треба запровадити в право, а радше суттєвий елемент права, яким воно є насправді. Жоден адекватний критерій слушності певної правової норми або існування правової системи, мабуть, не може бути нейтральним щодо змісту, бо здебільшого саме зміст норми визначає чи справедлива вона та розумна [184, с. 14].

Саме людина формує свої закони моральної поведінки, лише вчинок, здійснений людиною згідно з обов'язком, має моральний зміст і цінність.

Людина здійснює відповідний вчинок добровільно, з поваги до ідеалу, морального закону і до себе. Характерною особливістю обов'язку є його чільний взаємозв'язок з вольовими якостями людини. Сформованість почуття обов'язку, розуміння його дозволу і примушує робити добро, чинити за совістю не тільки згідно з вимогами соціуму, а й згідно з внутрішніми переконаннями [110, с. 107].

Правова свідомість відображається у ставленні до наявного законодавства – позитивне або негативне, критичне ставлення до власних дій чи до дій інших осіб. Роль правових оцінних уявлень полягає в тому, що особа не просто здійснює дії, передбачені певними юридичними нормами, а осмислює свою поведінку з погляду її законності, відповідності вимогам не тільки закону, а й моральним устоям [92, с. 119–120].

Будучи глибоко моральним по своїй сутності, право водночас не підмінює собою мораль. Захищаючи загальне благо, воно високо цінує й індивідуальну волю, індивідуальну автономію, залишає певний простір для спроб і помилок, для деяких неморальних рішень і вчинків. Примусове удосконалювання й ошчасливлення людей не є метою права, і в цьому полягає його дійсна справедливість і моральна цінність [42, с. 19].

Прийняті та дієві в сучасному соціумі закони та інші нормативно-правові акти вбирають в себе його моральні уявлення, відображають існуючі у відповідній культурі моральні критерії дозволеного і недозволеного. Наприклад, вирішуючи питання про те, що і в яких рамках, яких формах може бути предметом ринкових відносин (скажімо, чи можна торгувати людськими органами, вводити платне навчання тощо), соціальній моралі належить вирішальне місце [60, с. 122].

Розширення і поглиблення сфери правового регулювання на початку третього тисячоліття, породжує, своєю чергою, звуження сфери морального регулювання. Відбувається віддалення моральних норм від їх світоглядних обґрунтувань (філософських, релігійних, політико-ідеологічних). Поступово формується різка роздільна лінія між мораллю і позитивним знанням.

У період трансформаційних перетворень моральність виявляється не так через індивідуальні чесноти особистості, як через соціальні інститути, нормативні системи, у яких моральні вимоги забезпечуються раціональною організацією діяльності соціальних систем. Це дозволяє з великою ймовірністю гарантувати морально значний соціальний результат.

Ставлення до права в кожній людині своє, суб'єктивне. Чимало мислителів не раз зауважували, що оскільки право не завжди збігається з мораллю, то для моральних духовних особистостей право може бути чинником негативним, бо живуть такі люди, керуючись передусім велінням совісті, а не зовнішніми приписами. Підкорення такої людини не совісті, а зовнішньому припису внесе в її життя, що може бути далеким від досконалості, ще більше хаосу [118, с. 107].

Під впливом процесів глобалізації відбувається тиск традиційних правових цінностей, зниження значення моральних орієнтирів, що призводить до втрати правової орієнтації і формування правового нігілізму.

Право – це феномен, який наявний на всіх без винятку етапах життя сучасної людини і в усіх сферах його діяльності, виступаючи на рівні з мораллю і моральністю одним з найважливіших соціальних регуляторів відносин. Тому від розуміння сутності права, стану його розвиненості не тільки як інституту держави, але і як аспекту буття соціуму залежить його рівень духовності, розвиток наукової і виробничо-технічної сфери життєдіяльності з їх орієнтацією на загальнолюдські цінності, на збереження людської цивілізації.

Чим більше моралі у праві, тобто чим моральніший зміст закону, тим бажаніший такий закон для соціуму, тим ефективніше він буде гармонізувати відносини в ньому. Маючи таке право, соціалізоване суспільство може претендувати на статус демократичного, правового, соціально зорієнтованого [34, с. 57].

На жаль, доводиться констатувати, що рівень моральної культури та виховання населення недостатній. В результаті чого, на даний час відсутня

чітка стратегія для проведення соціальних реформ, спрямованих на послідовні та радикальні системні зміни у соціумі. Сьогоднішні соціальні реалії, якщо розглядати їх як наслідок такої діяльності, здатні радше викликати відторгнення ідеї правової держави суспільною свідомістю, аніж прагнення формувати в нашому соціалізованому суспільстві відповідні цінності.

Перехід до нового, більш високого рівня правосвідомості, під впливом моральних чинників, відбувається із збереженням певних національних особливостей та традицій, що як результат сприяє реальній побудові правої держави. Реальне реформування правової сфери, впровадження реформ у життя можливі лише за підтримки соціуму, усвідомлення ним необхідності здійснення перетворень. Саме тому належний рівень правової освіти та загальний високий рівень правосвідомості забезпечує його неперервний розвиток.

3.2 Правова культура як результат взаємозв'язку соціуму і права

Культура відображає прагнення до безмежності й універсальності людського розвитку. Правова культура вбирає в себе традиції культурно-історичного розвитку нації, асимілює світові прогресивні тенденції та визначає майбутній соціальний розвиток, адже саме у правовій культурі виявляється дух нації, сутність людини як суб'єкта творчості власного соціуму. Справжня культура твориться власними зусиллями, системою життєвих символів суб'єкта, що реалізується в засобах та результатах його діяльності. Тому жодна особа, жодна спільнота не позбавлені повністю культури, адже кожен творить свою культуру, хоча інколи і суперечливу що, звісно, має свої наслідки.

У праві є норми культури як результат діяльності людського інтелекту.

Культуру творить лише людина. Її не може творити тварина, рослина, явище природи. Вона має антропологічний зміст. Культура, яку творить людина, вже закладена в природі.

Культура, будучи продуктом свідомої діяльності людини, існує на основі цінностей. Якби людина не володіла ціннісною свідомістю, то не було б ніякої культури – ні матеріальної, ні духовної, ні правової. Це означає, що не було б і самої людини. Культуру творить людина свідомо, відповідно до своїх матеріальних і духовних потреб. У її творенні однаково беруть участь і цінність, і ціль. Людина ставить собі за мету створити феномени культури, тому що вони мають для неї цінність матеріальну, духовну чи правову [2, с. 164].

Природа виступає абсолютною культурою. Культура, яку творила і творить людина, – це «друга природа» (відносна природа, відтворення природи). Вона відображає етнічно-національну належність. Етнос спостерігається і в духовній сфері. Не можна вилучити з культури національні елементи, вона має національний зміст, етнічні особливості. Люди творять те, що властиве конкретному регіону.

Культура як результат діяльності людини має дві сфери: матеріальну і нематеріальну (інтелектуальну, духовну). З рівня культури впливає життєдіяльність людини, рівень розвитку особи та соціуму.

Культура має певні норми, які називаються культурними. Фактично, вона є сукупністю культурних норм. Людина створює не природу, а культурні норми, які вдосконалюються, а отже й розвиваються.

Часто культуру порівнюють із цивілізацією, яку породила культура. Цивілізація відбирає від культури певні норми, але вони можуть бути позитивними і негативними (наприклад, обмежений лексикон у молоді). Цивілізація наближена до поняття культури, але це не одне й те саме. Вона не творить безпосередніх предметів чи речей, а побудована на ринкових засадах (вибрані елементи культури творять основу цивілізації). Визначальну роль у

цивілізації відіграє мода, дух часу, тенденції сучасності. У ній є позитивні і негативні моменти. Вона примушує культуру творити. Хоч культура породила цивілізацію, проте цивілізація може знищити культуру, у деяких моментах вона так і робить. Тому для реалізації культурних норм потрібне національне мислення. Цивілізація дає напрямки, ідеї розвитку культури, отже, культура і цивілізація повинні йти в ногу [31, с. 73].

Однією з найважливіших умов розвитку цивілізації як самовідтворюваної системи є функціонування механізмів довготривалої пам'яті. Важлива роль у цьому належить юридичним артефактам, що являють собою один з компонентів такої пам'яті. Через них здійснюється трансісторична передача соціально-правового досвіду. В ролі стійких мнемонічних структур вони активно беруть участь у справі соціалізації нових поколінь. Завдяки юридичним артефактам традиційні, апробовані нормативно-ціннісні уявлення про належне вводяться в актуальну духовно-практичну сферу життя соціуму [19, с. 10].

Культурні норми формують правові норми. Так, позитивне право є явищем культури. Результати культури вписують у закон. У позитивному праві відображено народний дух, що є найвищим творінням культури. Право – акмеологія культури.

У позитивному праві відображений національний феномен. Якщо його змінити іноземним, позитивне право втрачає якість, тобто втрачає силу в регулюванні відносин. Позитивне право завжди зазнає неоднозначного цивілізованого впливу, який регулює соціальні процеси згідно з вимогами часу [132, с. 340].

Право потрібно розглядати у двох аспектах: як явище культури і як акумулювання інших соціальних норм. Зокрема, соціальні норми мають мати своєрідні фільтри, що визначають рівень культурної норми, певну збалансованість.

Найбільший відсоток правової норми – моральні норми. Моральна норма є універсальною, оскільки мораль вже увібрала інші культурні норми

еволюційним шляхом, а правова норма створюється революційним шляхом, шляхом своєрідного примусу.

Правова норма є одночасно культурологічною нормою, скерованою на поведінку людини. У правовій нормі є мозаїка, спектр дифузій культур.

При створенні правової норми можуть виникати проблеми: неврахування культурних норм відповідно до ситуації; передозування одних культурних норм перед іншими; виникнення культурних конфліктів (потрапляння у правову норму інших культурних норм, протилежних за змістом).

Зразком найвищого ступеня цивілізованого права є міжнародне та європейське право. Європейське право – зразок для національного права, але із збереженням національної концепції.

Позитивне право потрібно не вдосконалювати, а окультурювати. Людина нічого не може зробити досконалим. Окультурення права здійснюється за такими напрямками: внесення тих культурних норм, яких бракує у правовій нормі; зміна доказування культурних норм у правовій нормі; заміна правової норми іншою сукупністю культурних норм.

Правова норма вбирає в себе культурні норми, але у правовій нормі повинна бути збалансована правова участь кожної культурної норми (адекватні пропорції). Жодна культурна норма не має бути пропущеною.

Створене позитивне право ще не є апогеєм регуляції соціальних відносин. Воно потребує постійного окультурення. Окультурення потрібно здійснювати не стільки права, скільки соціалізованого суспільства, тобто культуризації підлягає передусім не наслідок, а його причина [159, с. 26–27].

Через право практично виражають загальнолюдські інтереси та цінності, національну мораль, що є важливим елементом людської культури, тобто в такий спосіб відбувається окультурення права – максимальне використання результатів, здобутків інтелектуальної праці людства при формуванні правових норм. Звідси бере початок культурологія права, яка ґрунтується на відповідних теоретичних засадах, зокрема принципах, які

допомагають ліпше зрозуміти її зміст, визначити конкретні тенденції розвитку тощо. До спеціальних принципів можна зарахувати єдність права, культури і моралі в регулюванні правовідносин через законотворчу діяльність, оновлення права, враховуючи нові соціальні процеси та надбання духовної культури; тобто своєрідне перетворення стихійного на законне, адже людина підсвідомо використовує звичаї та соціальні норми, які бажано узаконити.

Відомо, що зміст законів відображає рівень культури соціуму в якому вони приймаються, оскільки національна культура вбирає в себе потреби нації в самоствердженні. Сьогодні поступово здійснюється національне відродження, що сприяє розвитку та збагаченню національної культури. Із цієї причини через право має реалізовуватись національна ідея.

Громадянське суспільство є підставою для подальшого підвищення рівня культури та її відтворення. Тільки через відновлення та розвиток культури можна поновити інтелектуальний та моральний потенціал соціуму, осмислити і заново сприйняти загальнолюдські і національні цінності, які визначають особистісну, соціальну і культурну значущість певних явищ і предметів діяльності. Культура і визначається через систему цінностей та ідей, що слугують для регулювання поведінки членів такого соціуму.

Суперечливий процес розвитку суспільних відносин, зростання ролі суб'єктів цих відносин людини як особистості зумовлюють пошук оптимальних шляхів функціонування соціалізованого суспільства. Особливого значення набуває всебічне відродження національного в культурі, зближення із загальнолюдським на основі інтеграції в європейський простір. У зв'язку із цим стає необхідно відроджувати духовність людей, менталітет, культуру, мислення, свідомість, які найповніше реалізували б потенціал нації.

Від рівня правової культури людини значною мірою залежить динамізм трансформаційних процесів, становлення правової держави та громадянського суспільства.

Правова свідомість тісно взаємопов'язана з правовими нормами та законами відповідно до панівних у соціумі уявлень про законність, порядок і справедливість [84, с. 16–18].

Правова культура – це різновид загальної культури, що складається з духовних і матеріальних цінностей, які належать до правової дійсності. Відповідно до визначення «Юридичної енциклопедії», правова культура – це система духовних і матеріальних цінностей у сфері функціонування права. Вона охоплює всю сукупність найважливіших ціннісних компонентів правової реальності в процесі її розвитку (право, правосвідомість, правовідносини, правопорядок, нормотворчість, правозастосовна та інша правова діяльність) [214, с. 363].

Правова культура соціуму є однією з найважливіших умов розвитку національної правової системи. Історія політико-правової думки нараховує декілька тисячоліть. Видатним мислителям минулого належить чимало ідей, які згодом були сприйняті й розвинулися в політичних і правових ученнях сучасності. Зауважимо, що важливо акцентувати на особливостях розвитку політико-правової думки минулого, щоб адекватно зрозуміти сучасні проблеми формування та розвитку державно-правових явищ у сучасному світі. Це не формальна данина минулому, а необхідний спосіб орієнтації в розумінні відповідних політико-правових явищ щодо наявних реалій.

Формування правової культури в Європі почалося зі Стародавньої Греції. Саме там були закладені основи правового виховання молоді. Завдяки творам Гомера було запроваджено вивчення таких чеснот громадянина, як повага до державно-правових інститутів, участь у суспільних справах, любов до вітчизни і готовність жертвувати собою заради неї. Подальший розвиток правової культури пов'язаний із запровадженням полісної демократії та реформами, що передбачили не лише поділ суспільства за становою ознакою, інституційне оформлення полісної системи, а й виховання у громадянина здатності до самовизначення.

Значний внесок у розвиток правової культури зробили римські юристи Гай, Павел, Ульпіян, які розвинули ідею стоїків щодо виведення поняття права із загального закону природи. У структурі права вони виділяли природне право, право народів і право громадян. Праворозумінню давньоримських юристів було властиве прагнення відзначити і аксіологічні риси права, і властиві йому необхідність та повинність. Причому останні аспекти тісно зв'язані у єдність справедливого права. Загалом серед стародавніх юристів панувало майже релігійне ставлення до права. Відповідно, сутність правової культури, на думку Ульпіяна, в той час виражалася у формулі «*justitiam colimus*», у якій слово «*colimus*» мало подвійне значення: культ і культура. Відтак ця формула означала «ми шануємо справедливість» і «ми її вирощуємо» [164 с. 519].

Іншою ознакою правової культури цього періоду було те, що у право через юридичні тексти, які мали релігійне забарвлення, проникали найбільш сталі міфологічні образи, що розкривали уявлення людей про порядок, гармонію, норму, їх порушення і шляхи відновлення. Цей матеріал активно використовували в період становлення правової культури і формування юридичних традицій. Його часто недооцінюють, хоча він мав величезне значення для розвитку правової культури і правових систем європейських країн. Річ у тому, що вказані образи та ідеї в культурі кожного народу усвідомлювалися у специфічних поняттях і з різним ступенем глибини проникали в його звички і побут. Тому цілком виправданим виглядає припущення, що більш розвинені передумови, міцні основи і, відповідно, вищий рівень правової культури був у того народу, у міфології якого глибше опрацьовано до правовий матеріал. Так, якщо порівняти іудейську, римську або грецьку міфологію з міфологією наших пращурів, то виявиться, що остання містила набагато менше до правового матеріалу, аніж перші, зосереджуючись переважно на усвідомленні природних процесів і явищ [215, с. 114].

Звернення до міфології пояснюється тим, що вона, акумулюючи досвід багатьох поколінь, тим самим виражає і міру зрілості різних складників соціуму, а отже, його готовність до змін.

Освоєння міфу можна схарактеризувати як процес персоніфікації історичного досвіду, тобто того досвіду становлення людини, який зосереджений у міфі. Це поняття виражає і процес, і результат. Як процес воно виражає оволодіння людиною історичним досвідом людства, передусім акумульований у міфі досвід, ідеться, зокрема, про мову, логіку, форми мислення, когнітивні структури тощо. Як результат воно виражає зміни на стороні самої людини, а саме виділення її із спільноти і подальше існування як автономного індивідуума. У процесі такої трансформації (персоніфікації) структури, які формувалися й існували як властивості роду, стають властивостями індивідуума, надають йому нового – особистісного – виміру. Право постає тут як феномен, який утверджує новий стан людини і її свідомості, що визначає його природність і легітимність [132, с. 346].

Багато пам'яток релігійно-філософської культури, зокрема грецькі міфи, Старий Завіт, відтворили перехід від стихійності до правового хаосу до упорядкованості морально-правового космосу. Вони були свідками спроб ранньої нормотворчості, у результаті яких виникли якісно нові регулятори соціального життя, що націлювали індивідів на виконання соціально значущих завдань зі створення й удосконалювання цивілізованого світу [19, с. 11].

Культура в найбільш загальному її розумінні – це спосіб буття людини і соціуму. Усвідомлення сутті буття, як і перенесення відповідних норм життя у площину дозволеного і забороненого, формує правову свідомість, яка є підґрунтям правової культури, що народжується разом із звичаєвим правом, на основі якого згодом і була сформована «Руська правда», Литовські статuti і далі «Права, по котрым судится малороссийский народ». Ці законодавчі акти разом з Конституцією П. Орлика, Конституцією УНР лягли в основу

сучасного українського законодавства і, безумовно, вплинули на формування правової свідомості українців [74, с. 153].

Первісна українська правова культура як невіддільна частина культури первісної, загальносвітової, є першим і найтривалішим етапом загального, специфічного та особливого культурного становлення українського людства. Первісна правова культура – це типово нормативна культура, що має регулятивно-синкретичні основи за своєю сутністю. Синкретизм української правової культури виявляється в типовому нормативно-правовому мисленні первісної української людини. Вона не відділяла себе від природи, розуміла себе як органічну її складову частину. Це призвело до ототожнення людського життя із життям природи, нормативно-правового усвідомлення його як циклічного в культурно-правовій площині. За цих часів закладається істотна відмінність української правової культури – статевий розподіл праці, починає відокремлюватися землеробство і скотарство.

Правову культуру, вказує І. Дмитрієнко, первісного суспільства можна визначити як правову культуру табу. Табу були фактично єдиними, а тому найважливішими засобами типової нормативно-правової регуляції та контролю всіх соціальних відносин, що стали фундаментом моралі, моральності та права того часу [66, с. 142].

Істотною характеристикою тогочасної культури є також домінування образно-чуттєвого сприйняття правого світу. У людини не була розвинена здатність до раціонального правопізнання. Тому вона в нагромадженні досвіду й осягненні світу спиралась тільки на правові почуття, на образне бачення правого світу, що свідчить про те, що у правовій культурі того часу переважали ірраціональні, а не раціональні елементи. Фундаментальні ж основи типового нормативно-правового бачення та усвідомлення світу людиною зумовлювалися міфологічною правовою свідомістю. Дуже важливе місце в міфологічній правовій культурі розглядуваної доби посідають правові міфи про походження ремесел, соціальних інститутів, обрядів, що мали

типову багатократно повторювальну нормативно-регулятивну природу та сутність за різних поколінь.

Однією з найсуттєвіших ознак первісної правової культури є формування в її контексті первинних релігійних уявлень як типово правових, які були своєрідним засобом регулятивно-нормативного, ідейно-світоглядного осягнення та пояснення світу, своєрідною релігійно-нормативною компенсацією браку нормативно-правового знання про світ.

Синкретична сутність первісної правової культури зумовила формування такого релігійного, а фактично догматично-правового уявлення, як тотемізм – віри у надприродний або кровний зв'язок людини (або певної спільноти) з твариною, рослиною чи взагалі явищем природи, як її предком, прабаб'ятком. На основі тотемізму склалася й відповідна група тотемічних міфів, з відповідною тотемічною правовою культурою. Тотемізм мав дуже велике значення у формуванні соціально-правових зв'язків як структурних зв'язків старої і нової правової культури, правової свідомості, їх форм, циклів, правових станів соціальної активності. Осягаючи певну нормативно-правову належність до певного роду, скріпленого кровними зв'язками між його членами та тотемом, людина водночас починає більш радикалізовано правосвідомлювати розбіжності між нормативно-правовим світом «своїх» і «чужих», регулятивним простором правового буття «своєї» та «чужої» спільноти, що нормативно стимулювало формування ідей та механізмів захисту «свого».

Процеси різноджерельного становлення та розвитку правової природи і соціалізації людства призвели до необхідності соціалізації кожного представника спільноти, яка виходила за межі територіально-релігійного правосвідомлення дійсності та релігійно-правової культури. За умови виникнення колективної, родової правової свідомості, колективного правосприйняття та праворозуміння людини (не як індивідуальності, особистості, а як частки спільноти), людина мала довести, що вона може бути членом соціуму. Тому такого важливого значення набувають обряди ініціації

– посвяти в дорослі, що супроводжувалися важкими випробуваннями, які витримували далеко не всі [66, с. 143].

Первісна правова культура давніх цивілізацій формувалася як землеробська і скотарська, прикметами якої були традиційність, релігійно-міфологічне підґрунтя, поступова втрата синкретизму, ієрархічність, канонічність, орієнтація на консервативність, войовничий характер, невіддільність від писемного типу. Її характеризує наявність прагматично-раціональних начал нормативно-правового регулювання суспільних відносин, помітне відокремлення людини від природи та позитивне правоусвідомлення власної значущості. [65, с. 112].

Узагальнення процесів культурного життя, його орієнтирів та спрямувань стало основою виокремлення у світовій правовій культурі згодом її східного типу, фундаментом якого вважаються культури Давнього Єгипту, Месопотамії, Давнього Китаю, Давньої Індії, Японії, Ірану. Останні дослідження феномена правової культури Давньої Греції, елліністичної цивілізації, Давнього Риму стали підставою об'єднання їх в єдине явище, що дістало назву «антична правова культура» – саме її вважаємо початком західного типу правової культури, до яких можемо впевнено та правомірно віднести й первісну українську правову культуру. Її квазіносіями були передусім античні місця на Південному березі Криму, пратрипільська, трипільська та інші давні, зокрема азійські українські правові культури, що свідчить про те, що саме початкові, архаїчні форми української художньо-правової свідомості та її артефакти є природними першоосновами нормативно-правового та ідейно-світоглядного світоосмислення, правотворення та правореалізації за первісної української правової культури, тобто є водночас формами та артефактами – основами первісної української правової культури [65, с. 113].

Високий рівень правової культури є показником високої громадської активності та свідченням якісно нового рівня правосвідомості громадян країни. Оскільки рівень правової культури на різних етапах розвитку

суспільства є різним, можна стверджувати, що розвиток правової культури є процесом перманентним, коли кожне наступне покоління намагається його вдосконалити. При цьому важливою є ознака, згідно з якою процес вдосконалення має розпочинатися лише після відповідного засвоєння вже нагромаджених правових знань. Вагомим складником є вивчення та аналіз правового історичного досвіду, зокрема шляхом збереження та перевидання історичних пам'яток права, популяризації права. Адже саме завдяки історичним традиціям, починаючи з часів трипільської культури, періоду князівства Аскольда, наша держава має глибоке державотворче культурно-правове коріння [30, с. 46].

Культурний розвиток народу не завжди супроводжується формуванням правової культури, яка передбачає осмислення тих державно-правових проблем, що стоять перед політичними інститутами для розбудови держави. Правова культура визріває на основі загальної культури. Складність формування правової культури в Україні впливає вже з її історії [80, с. 67].

Є. Маланюк зазначає, що «коли думаєш про нашу культуру, культуру нашої землі – передовсім пригадуєш, як бурхливо політична історія по ній проходила. І як історія періодично перетинала тяглість нашої культури, як унеможлиблювала її безперервний розвиток [102, с. 9]».

Правова культура – це історична міра засвоєння і використання нагромаджених правових цінностей. Якщо в соціумі високий ступінь правової культури, то в ньому такі соціальні інститути, як держава і право, мають високу цінність. У культурному, цивілізованому соціумі не може бути низьким рівень правової культури.

Може скластися уявлення, що правова культура є статичним елементом загального соціального розвитку. Проте це не так, вона перебуває в постійній динаміці, на яку впливають усі засоби життєдіяльності соціуму.

Зауважимо, що ми не погоджуємося з думкою деяких авторів, які вважають, що теоретичними причинами правового нігілізму є релігійні та ідеологічні доктрини. На нашу думку, мова може йти не про більш високий

або низький рівень правової культури в стародавніх суспільствах, а про своєрідність тих чи тих традиційно-правових регуляцій. Окрім того, якщо брати до уваги обізнаність із правовою матерією, то в стародавніх суспільствах, де були високими демонстраційні можливості правових пам'яток, це не могло не позначитися на рівні загальної правової культури суспільства (наприклад, закони Хамурапі, закони «XII таблиць» тощо).

Досвід недавнього історичного минулого нашої країни показав, які сумні наслідки мають спроби обмежити культуру, зокрема її правовий зріз, лише особистими рамками. Правова культура покликана акумулювати в собі прогресивні досягнення всіх типів правових культур, і сучасних, і минулих епох [64, с. 41].

Процес становлення правової культури характеризується формуванням певних культурно-правових цінностей, сформованих певною національною часово-просторовою правовою дійсністю. Спадкоємність правової культури не є простим запозиченням правового досвіду. Вона передбачає критичне ставлення до людини, світу, соціуму та правовідносин, оцінку, творче оновлення, тобто усвідомлену дію щодо правової культури минулих часів. Це означає те, що правова культура не може існувати без постійного оновлення [67, с. 160–161].

Як не існує у світі держави без відповідної назви, території, мови, маючи широко визнану (за світовими зразками) та лінгвістично укорінену у вітчизняному правовому просторі (за традиціями світового формування) правильну назву, немає й абстрактної універсальної безликої теоретичної правової культури та свідомості, котра функціонує типово за всіх історичних і сучасних форм державних устроїв, суспільств, соціумів, у всіх (або в кожній окремо) державах, народах.

Для України важливою є розбудова права як чинника культури, як того компонента, який значною мірою визначає обличчя Заходу, і на основі якого зберігається, розбудовується і пролонгується в часі система цінностей,

закладених ще в Античності, ідеться насамперед про цінність людської особистості та її свободи.

Особливості історичного шляху, постійне балансування на межі західної культури ставлять завдання розбудови права, яке врахувало б не тільки перспективи сучасної цивілізації, але й специфіку історичного буття українського народу. Мова йде про те, чи може Україна обмежитися безпосереднім наслідуванням наявних систем права, чи вона змушена стати на шлях якщо не створення власної національної моделі права, то принаймні доповнення наявного права принципово новими розділами.

Для того щоб виховати у людини культурність, закласти духовність, недостатньо тільки однієї усної передачі культурної інформації, знань від вихователя до вихованця, від вчителя до учня. Для такого виховання потрібно певні умови.

По-перше, потрібно, щоб високі норми культури функціонували у повсякденному житті людини, у його найближчому оточенні – середовищі: родинному, сусідському, предметному. Тільки тоді ці культурні норми зможуть стати чинником способу життя, природної потреби людини. Буття і свідомість взаємовизначають одне одного. Якість і тип взаємин у родині, у територіальному угрупованні (дворі) разом з архітектурно і просторово організованим оточенням формує специфічний «дух місця», з яким людина себе співвідносить й ототожнює (ідентифікує). Саме тут, починаючи з головного – мови повсякденного життя, відбувається процес передачі культурних норм та навиків, формується соціальна підсвідомість (менталітет) людини, закладаються основи його культурності.

По-друге, необхідний особистий досвід і своя сфера діяльності, самовираження, щоб здобуті культурні знання стали для людини переконаннями, а культурні норми – нормами її життя. Свій духовний потенціал людина може залучати до сфери своєї життєдіяльності за умови, що вона усвідомлює цінність своєї особистості і бачить об'єктивну необхідність своєї творчої діяльності: вона потрібна своїй родині, своєму

сусідському та виробничому колективу, своїй державі; вона може щось зробити для них (і не тільки хоче, але й має реальну можливість для цього) [27, с. 118–119].

Право потрібно розуміти як духовно-культурний феномен, що твориться не просто людьми як соціальними істотами, а духовними людьми (духовно зрілими, окультуреними). Лише ставши на шлях культури і духовності, людина стає на шлях творення права як втілення принципів свободи, справедливості, добра, загального блага, гуманізму тощо. Людству потрібно було пройти тисячоліття по шляху культурного і духовного розвитку, доки воно дійшло на окремих локальних просторах до тієї культури та духовності, коли стала можлива побудова правової держави як принципу верховенства права в дії.

Право не належить державі, воно існує не в соціальному вакуумі, а в системі мінливого соціуму, яке «виривається» за шаблонні рамки писаного права, рефлектує до індустріальної та групової самосвідомості, до повсякденного і філософського розуміння права.

Правова культура, як результат взаємозв'язку соціуму і права, здатна стати справжнім його інтегратором, інструментом консолідації задля забезпечення соціального порядку в ньому.

3.3 Взаємозв'язок соціуму і права у вирішенні глобалізаційних проблем

Подальше розширення європейських та євроатлантичних структур потребує чіткого розуміння природи міжнародних сучасних процесів, одним з яких є глобалізація. Невипадковим є науковий інтерес до цього процесу в різних галузях знання, зокрема у сфері філософії права. Сучасна глобалізація при всіх особливостях її змісту, специфічних властивостях, характеристиках,

представляє собою нову сходинку в подальшій універсалізації всесвітньої історії людства та земної цивілізації [204, с. 396].

Особливості сучасного етапу розвитку цивілізації полягають не тільки в тому, що епоху постіндустріалізму замінює епоха інформаційна, але і в тому, що процес змін охопив, окрім економічної, ще й політичну, соціокультурну, юридичну та духовну сфери. Найбільш зримим виявом і показником цих феноменів є глобалізація, у межах якої формується новий тип світового співтовариства [89, с. 5].

Термін «глобалізація» походить від французького слова «global» – загальний. Цим терміном визначають об'єктивний процес формування, функціонування та розвитку принципово нової всесвітньої системи відносин між країнами і народами на підставі взаємозв'язку та взаємозалежності, що поглиблюється в усіх сферах життєдіяльності світового співтовариства [78, с. 106].

Поняття глобалізації є настільки широким, що науковці інколи вбачають у ньому зовсім протилежний зміст. Цей новий феномен утвердився останнім часом на міжнародній арені завдяки досить широкому його опрацюванню економістами, юристами, політологами, філософами, соціологами, представниками інших суспільних наук і навіть письменниками. Основу всіх сучасних глобальних процесів і проблем насамперед становить інтернаціоналізація та інтеграція світової економіки.

Вітчизняний дослідник С. Пролєєв вважає, що глобалізація – це нова якість історичної ситуації, у яку людство втягувалося протягом останніх чотирьох-п'яти десятиліть, форма розвитку ідеї всесвітньої історії на межі другого та третього тисячоліть. Важливу роль при цьому мають доба великих географічних відкриттів, індустріалізація, всесвітні війни, науково-технічна революція і комплекс пов'язаних з нею явищ [131, с. 9–10].

Враховуючи те, що жодна держава сьогодні не може існувати відокремлено від інших і самодостатньо розвиватися, Р. Робертсон визначає глобалізацію як низку процесів, які утворюють єдиний світ. Серед головних

він називає політичні, юридичні, економічні, культурні процеси тощо [217, с. 396].

Зрозуміло, що найвиразнішим виявом процесу глобалізації є економічна сфера. Ідеться про продовжуваний, навіть попри загальносвітову економічну кризу, процес формування єдиного світового економічного простору. Не менш актуальним та цікавим є вивчення й аналіз глобалізаційних процесів у праві, що дедалі частіше стає темою самостійних досліджень. Глобалізація виступає важливою складовою частиною загальносвітового історичного процесу, який має багатовікову історію. Найбільш важливим його складником є, з одного боку, науково-технічний процес, а з іншого – постійне зближення внутрішньодержавного і міжнародного права.

Під глобалізацією потрібно розуміти об'єктивну тенденцію інтернаціоналізації різноманітних галузей людського життя, яка впливає на діяльність суб'єктів міжнародно-економічних відносин, що веде до утворення єдиної міжнародної соціально-економічної, політичної, правової та інформаційної системи, у якій кожен елемент виступає як частина глобального міжнародного організму. Глобалізацію характеризує зміщення акцентів з державно-правових інститутів на економічні, що призводить до появи власних елітарно-економічних структур «тіньової» глобальної влади.

Соціум глобалізується на стільки, наскільки глобалізуються люди, незалежно від того, у якій країні вони проживають і носієм якої культури є, усвідомлюють свій зв'язок із цим світом, чи мають власну відповідальність за глобальні зміни, чи відчують свою причетність до подій у різних регіонах планети.

До основної характеристики сучасного соціалізованого суспільства дослідники відносять не лише те, що воно індустріальне чи постіндустріальне, класове, демократичне чи авторитарне, а насамперед глобальне. Глобальність виступає новою характерною ознакою соціуму [166, с. 225–226].

Існують різні думки з приводу того, коли почався процес глобалізації: з давніх часів, в епоху Гензейського союзу, після закінчення Другої світової війни чи в умовах лібералізації світової торгівлі. Так, в інтерпретації М. Стегера, перший (доісторичний) період глобалізації охоплює п'яте – третє тисячоліття до нашої ери; другий – п'ятнадцять століть після Різдва Христового (рання глобалізація); третій – 1500–1700 рр. (глобалізація до періоду модерну); четвертий – 1700–1770-ті роки ХХ ст. (глобалізація епохи модерну) і п'ятий (сучасний) – із 1970-х років минулого століття донині [99].

Варто звернути увагу на те, що перші теорії світової держави і права з'явилися у вигляді ідеї космополітизму («космополіт» – це «громадянин світу») в Давній Греції. Тільки спільними зусиллями можна створити миролюбне, цивілізоване соціалізоване суспільство, максимально задовольнити потреби всіх та кожного. Ці ідеї про співдружність змінювались і трансформувались. Так у XVIII–XIX ст. перспективи універсалізації і держави, і права пов'язують з досягненням вічного миру на шляху затвердження і дотримання всіма державами загального для всіх міжнародного правопорядку, що забороняє війни. На цьому етапі історичного розвитку Кант висунув концепцію поступового формування всесвітньої конфедерації республік (держав з правовим устроєм) як шлях до загального правового ладу і вічного миру на землі [113, с. 41].

У ХХ ст. ідея глобалізації виявлялася у створенні міжнародних організацій, таких як Ліга Націй та Організація Об'єднаних Націй.

Варто погодитись з думкою Р. Хабірова, що витоки глобалізаційних процесів є давніми, оскільки взаємозалежність держав простежувалась упродовж майже всієї історії людства, але глобалізація – феномен ХХ ст. [194, с. 46–47].

Глобалізація – складний, багатовимірний процес розвитку людства, який охоплює всі сфери людської діяльності та вносить зміни до самої концепції розвитку цивілізації. У зв'язку з тим, що цей процес розвивається, то немає ще точного, завершеного й остаточного його визначення. Процес

глобалізації є об'єктивним процесом розвитку людства, віртуальною реальністю. А також це безмежні можливості та перспективи, які відкрились перед сучасною людиною завдяки інформаційній революції. Однак варто пам'ятати, що головною ідеєю глобалізації сучасного соціуму є сформувати цілісний світ, глобальне людське співтовариство, новий тип цивілізації.

Основною ознакою сучасного етапу глобалізації є новий тип взаємозалежності, у якому глобальні зв'язки переважають над локально-національними. Глобальність є головною ознакою соціуму, що визначається суперечностями, ризиками, загрозами [166, с. 58–59].

Глобалізація – нелегкий соціокультурний процес, який ще далекий від завершення, але він уже перебуває в такій ситуації, коли всі розмови про національну ідею і власний шлях розвитку країни позбавлені практичного значення. Ці питання мають бути давно вирішеними і закладеними в сучасні стратегії розвитку. У нинішньому соціумі незаперечним є факт, що головні проблеми майбутнього людства вирішуватимуть не в економічній чи навіть політичній, а в культурній сфері, яка й має стати найближчими роками центром уваги в контексті проблем сталого розвитку цивілізації. Збереження культурної самобутності в сучасному соціумі розцінюють як найвище досягнення цивілізації [153, с. 22].

Розумна й ефективна культурна політика держави може стати вагомим внеском у досягнення нових параметрів соціокультурної системи, від стану якої значною мірою залежатимуть динаміка змін в соціумі загалом, а також яким буде місце країни на глобальній соціокультурній мапі. Важливим у культурній політиці є чинник забезпечення авторитету країни у світі.

Масштабність і стрімкість трансформацій сучасного соціуму призвели до відчуження соціальної діяльності людини від її моральних цінностей, оскільки морально людина повільніше адаптується до плінних умов існування, ніж фізично.

Соціокультурні зміни, які відбуваються в добу глобалізації, впливають на всі процеси в соціумі та свідчать про значну їх динаміку, ідеться про

економічні, політичні, соціальні, культурно-світоглядні, інформаційні процеси [107, с. 194].

«Глобальна економіка, – пише один з найвідоміших філософів нашого часу Ю. Габермас, – стала матрицею глобалізації як феномену кінця ХХ століття» [193, с. 113].

Глобалізація практично є такою ж давньою, як і історія людства. Людство завжди було єдиним. Навіть тоді, коли взаємини між націями й народами за своїми зовнішніми ознаками не лише не мали чіткого вияву, а й були антагоністично суперечливими. «Ми маємо розглядати людство в його спільності, – писав ще на початку минулого сторіччя відомий російський філософ і богослов В. Соловйов, – як соціальний організм, живими членами якого є різні нації. Із цього погляду очевидно, що жоден з народів не може жити в собі, через себе й для себе. Життя кожного народу є лише певною участю в загальному житті людства [141, с. 194]».

Надаючи відповідне значення загальнолюдським цінностям і культурно-історичному універсалізму, філософія глобальних проблем апелює до становлення глобальної свідомості як до визначного чинника майбутнього світового розвитку. Вона виступає за всесвітню солідарність різноманітних соціальних рухів за мир, за соціальну справедливість, за охорону навколишнього середовища та історичного минулого, за демократизацію соціального життя, перебудову економіки, гуманізацію праці, науки і техніки, за відродження й оновлення культурних та релігійних традицій у розв'язанні глобальних проблем. Завданням такої філософії є знайти засоби подолання наявних конфліктів і протистояти всім формам фанатизму та екстремізму, з одного боку, а з іншого – знайти в усіх наявних соціальних, політичних, ідеологічних і релігійних доктринах щось спільне та взаємодоповнююче, що дозволило б визначити універсально прийнятні та взаємовигідні цілі і цінності, а також моральні принципи для всього світового співтовариства.

Зрештою, сучасна глобалістика визнає, що світ в наші дні занадто складний, щоб з позиції однієї культури, системи цінностей чи ідеології

можна було б його адекватно зрозуміти та описати. Якщо так, то й універсальні глобальні концепції також не зможуть виконати це завдання, тому що вони абстрагуються від усього різноманіття соціально-історичних традицій і явно схильні жертвувати глибиною аналізу заради його ширини. В основу життя і діяльності цивілізації – якщо її дійсно рятувати – потрібно покласти ті життєво стверджувальні загальнолюдські цінності, без яких неможливо побудувати екологічні конструктивні відносини людини з природою, неможливо повернути праці людини зміст та гідність, зробити життя людини повноправним та повноцінним [50, с. 3].

Сучасний планетарний соціум перебуває в принципово новій соціентальній ситуації, яка гостро потребує філософського осмислення.

На сьогодні найбільш константною тенденцією є процес глобалізації, уніфікації, формування нової суспільної парадигми, якій ще належить довести свою життєдіяльність, адаптованість до життєвого світу [125, с. 3].

Серед тенденцій глобального та регіонального рівнів треба виділити насамперед тенденцію до універсалізації й уніфікації права [127, с. 5]. В основі виникнення та розвитку цієї тенденції покладено об'єктивні процеси інтеграції світової економіки, фінансів, засобів зв'язку, сучасних засобів масової інформації, а також інших засобів і сфер життя соціуму. Відповідно цей процес не міг не позначитися і на еволюції права загалом, і на тенденціях його подальшого розвитку. Універсалізація й уніфікація права простежується майже на всіх історичних етапах державно-правового розвитку, але в умовах глобалізації це виявляється найяскравіше й має не еволюційний, а вибуховий, революційний характер [106, с. 9].

У сучасному світі поняття правової глобалізації тісно пов'язане з правовою уніфікацією, яка не зводиться до гармонічного поєднання різних форм і способів правової інтеграції, інтернаціоналізації та імплементації, а виступає як «диктат сили» у світових глобальних процесах. Основний рух держави в бік правової уніфікації виступає як економічна і політична сутність глобалізаційних процесів. У більшості випадків саме економічний тиск є тим

чинником, який нав'язує політичну волю, який втягує держави в процеси правової уніфікації, що приховує в собі низку загроз. Отже, варто наголосити, що саме правова гармонізація в сучасному соціумі має виступати як головний «опонент» правої уніфікації.

Правові ознаки глобалізації – це властиві їй риси, які характеризують процеси глобалізації в аспекті їх впливу на правові інститути. Такими ознаками є: поширення на правовідносини, що мають світове значення, або на правовідносини, які зумовлені загальносвітовими процесами чи явищами; сприяння уніфікації, стандартизації норм права, створенню єдиного правового простору, сприяння зближенню національних правових систем.

Правову глобалізацію можна визначити як процес формування нової, загальносвітової системи правових норм, які організують і забезпечують глобальну міждержавну взаємодію в різноманітних сферах життя сучасного соціуму, в процесі якого міжнародне право, національне право, а також право міжнародних господарських об'єднань опиняються в стані тісної взаємозалежності. При цьому характер правової інтеграції та інтернаціоналізації визначається, з одного боку, участю держав у справах світової спільноти, а з іншого – ступенем сприйняття державами аспектів права інших держав [38, с. 18].

Основними способами правової глобалізації є правова інтеграція, правова інтернаціоналізація та правова імплементація. Правова інтеграція та правова імплементація великою мірою пов'язані з необхідністю спільними зусиллями на міждержавному рівні розв'язувати різноманітні загальносвітові глобальні проблеми сучасності. Своєю чергою, правова інтернаціоналізація є наслідком загальних процесів глобалізації, які захоплюють основні сфери життєдіяльності сучасного соціуму, а її суть полягає в тому, що внутрішньодержавне право опиняється в тісній взаємодії з іншими внутрішньодержавними правовими системами. До способів правової інтернаціоналізації відносять рецепцію, гармонізацію та уніфікацію. Загалом інтернаціоналізація права відбувається шляхом рецепції і правової

аккумуляції, зближення (конвергенції) правових систем, шляхом уніфікації і стандартизації права.

Глобалізація вимагає для свого забезпечення вироблення єдиних правових норм, процедур, стандартів. Саме єдність права є основою, без якої не можлива і сама глобалізація. З теоретичного погляду, основою глобалізації має стати інтегральне праворозуміння. Право в межах цього підходу має два рівні. Перший – це те, що є його основоположним началом, універсальним, незмінним по своїй суті; другий – це динамічний початок, який без значної шкоди для основоположних начал може змінитися для відповідності теорії духу часу і простору. Подібно інтегральний підхід на теоретичному рівні створює єдине, універсальне право, яке стало б основою інтеграції різних народів у царині права.

Під інтеграцією правових систем слід розуміти процес, спрямований на уніфікацію правових систем різних країн, вироблення системи єдиних наднаціональних норм, стандартів. За умови існування такої системи не заперечується можливість існування і національних підсистем права. Однак потрібно врахувати, щоб вони не суперечили єдиній системі. Визначені процеси інтеграції були до початку глобалізації. Тепер виникає запитання, як зіставити цю інтеграцію та глобалізацію? Відповідно до вказаного вище, щодо відмінностей процесу взаємодії між державами і процесами глобалізації, можна сказати, що наявна рецепція представляє собою первісний процес, який визначив у відповідній частині, основу і характер інтеграції правових систем. Сьогоднішня інтеграція вирізняється усвідомленням того, що потрібно створити нормативно-правову основу для максимально продуктивної і безконфліктної взаємодії між суб'єктами глобалізації, швидкістю впровадження міжнародно значущих норм, процесів, стандартів у правову структуру об'єктів глобалізації.

Інтенсифікація співпраці соціуму зі світовим співтовариством зумовлює поглиблення взаємного впливу міжнародного і національного права. Своєю чергою, цей процес спричинює інтернаціоналізацію (гомогенізацію) права,

представляючи собою одну з основних тенденцій розвитку права у ХХІ ст. [97, с. 116]. Під інтернаціоналізацією права розуміють зближення принципів права і національних законодавств, поглиблення взаємного впливу різноманітних правових систем. У новому соціумі власна правова система має збігатися з міжнародним правом та вільно з ним взаємодіяти. Це досягається за визнання домінантним міжнародного права над внутрішнім (національним) внаслідок зміни останнього.

Інтернаціоналізація національного права вимагає його зміни відповідно до міжнародних правових стандартів. Стандартизація в праві, на нашу думку, відображає тенденцію уніфікації всього соціального життя індустріальної цивілізації. Правові стандарти сьогодні впливають на різноманітні сфери правового регулювання відносин у сучасному соціумі. Пріоритетне місце належить міжнародно-правовим стандартам прав і свобод особистості. Зокрема, в економічній сфері виявом цього напрямку є стандартизація виробництва і споживання, у соціальній – формування однорідної соціальної структури (середнього класу), у духовній – масової культури [195, с. 84].

Правова глобалізація виявляється в інтернаціоналізації публічного права національних держав, представляючи собою одну з головних тенденцій його розвитку поряд з гуманізацією і вестернізацією. Правове забезпечення єдності світової спільноти, зміцнення політико-економічної взаємозалежності держав диктують необхідність того, щоб їх публічно-правові системи були сумісні і здатні взаємодіяти одна з одною і з глобальною системою публічного права загалом як її складова частина. Процес правової глобалізації встановлює, отже, іншу ієрархію правових норм, руйнуючи історично сформовані типи правосвідомості.

В умовах публічно-правової глобалізації істотно змінюються місце і роль публічного права у правовій системі. Паралельно з інтернаціоналізацією права і стандартизацією правових моделей державного розвитку, проникненням принципів і норм міжнародного права в національні правові

системи, поширенням прецеденту як джерела права відбувається концентрація міжнародної влади в глобальній судовій системі [90, с. 4].

В умовах глобалізації відбувається становлення «глобальної» правової системи, у якій міжнародне право й національні правові системи стають багаторівневими «галуззями» й «інститутами», а об'єктом регулювання – уся соціальна система людської цивілізації [179, с. 417].

У сучасному соціумі формується не просто право, а право соціуму що глобалізується, адже етатистський, державоцентристський підхід до права не відповідає реаліям сьогодення. І з цим варто погодитися. Відомим фактом є те, що у ХХ ст. основною філософсько-правовою проблемою було обґрунтування зв'язку норм закону, який встановлений державою та духовним (моральним) законом людини. Проте вже у ХХІ ст. назріла інша проблема, а саме проблема успішного співіснування у сфері права найрізноманітніших суб'єктів, проблема загального праворозуміння і сумісної, синергетичної правотворчості, у межах якої може реалізуватися не лише особиста свобода людини, але й її відповідальність за долі інших. Таке розуміння права неможливе, якщо дивитись на державу як на єдиного носія права.

Глобалізація самого права, прогресивний розвиток універсальних властивостей, норм, форм і процедур правового типу соціального життя є необхідним етапом і демонструє спроможність права регулювати процеси загальносоціальної глобалізації в межах загального (загальноважливого і загальнообов'язкового) правопорядку і для внутрішніх, і для міжнародних відносин [29, с. 37].

Сучасний соціум виявився позбавленим можливості глобального визначення мети. Це пов'язано з принциповою неможливістю проектного мислення на мікросоціальному рівні. Втрата соціального нормативізму змушує актуалізувати такі чинники, як здатність буття в умовах екзистенціальної спонтанності і невизначеності.

Відсутність стабільності наявних соціальних систем можна інтерпретувати як наслідок пошуку соціумом власної ідентичності, переходу до нової, позбавленої поки що надприродної парадигмальності.

Завдяки глобалізації в соціально-правовій сфері можна спостерігати природні тенденції: до уніфікації і самобутності, до об'єднання і самовизначення. Сьогодні право виступає як найважливіший елемент глобалізації, її правовий фундамент [204, с. 403].

Глобалізація – це утворення міжнародного правового і культурно-інформаційного поля, інфраструктури міжрегіональних, зокрема інформаційних обмінів. Сьогодні дати чітке і єдине визначення глобалізації складно, різні питання цього процесу є предметом вивчення багатьох наук, кожна з яких має свій науковий дискурс. Окрім того, потрібно зважати, що глобалізація є історичним процесом, що розвивається упродовж сторіч, і цей процес ще не завершився [43, с. 202–203].

Варто звернути увагу на те, що процеси глобалізації, які відбуваються у світі, значно впливають і на право окремої держави, і на право як таке. Є. Лук'янова цілком обґрунтовано визначає гуманізацію та демократизацію як одну з основних тенденцій розвитку права в умовах глобалізації [98, с. 88].

Глобалізація виникає із суперечностей в різних сферах соціального життя, які викликані взаємодією між суб'єктами глобалізації.

У процесі правової глобалізації існує два можливі шляхи: взаємна побудова єдиної правової системи, основаної на визнанні одними суб'єктами значення та необхідності інших, та силове впровадження основних правових інститутів, характерних для різних держав [174, с. 72–73].

Взаємна побудова єдиної правової системи – це шлях, яким повинні йти суб'єкти глобалізації, тому що в їхній основі визнання кожного суб'єкта глобалізації. Однак реалізація цього шляху досить таки проблематична, що зумовлюється деякими чинниками. Так, існує різноманітність права (і в теоретичному, і в практичному аспекті), яке й пропонується уніфікувати.

Кожен суб'єкт глобалізації має свій правовий простір. Держави мають законодавства, які поширені на їхній території.

Такий шлях розвитку правової глобалізації, як силове впровадження різноманітних правових інститутів, можливий у сьогоdnішньому світі.

Необхідно знайти вісь, навколо якої можна буде нарощувати правові норми, які зможуть гнучко співвідноситись із законодавством інших держав. Однак результат цього процесу має бути єдиний і повністю узгоджений, чого дуже важко досягти. Так, С. Шахрай зауважує, що історія прийняття міжнародних документів з прав людини показує, що, незважаючи на їх загалом загальнодемократичний характер, вони містять у собі різноякісні за своїм політичним та соціально-економічним змістом формулювання [206, с. 75]. При цьому в основі цієї розробки має бути відповідне інтегральне праворозуміння, яке бодай частково входило б у свідомість людей, на яких буде покладено цей обов'язок. Отже, теорія і практика мають динамічно і глибоко взаємодіяти між собою.

Взаємна побудова єдиної системи може, своєю чергою, також піти двома шляхами: або шляхом узгодження інтересів, або шляхом компромісу. Ідеальним, звичайно, є перший варіант, але наявні суперечності між правовими системами, між правосвідомістю різних народів, а також те, що кожний суб'єкт діє не в загальних, а у своїх особистих інтересах, засвідчує, що якщо суб'єкти й підуть взаємоузгодженим шляхом, то лише на основі компромісу, відмови від того, що вросло в них, стало їх частиною [94].

У контексті аналізу світових економічних і політичних глобалізаційних процесів правову глобалізацію можна розглядати у двох основних аспектах. По-перше, як процес покликаний забезпечити юридичне оформлення і правову легітимацію інститутам та елементам глобальної політичної влади і транснаціональним економічним об'єднанням. По-друге, як цілком самостійний, який має свою окрему історію і незалежний від політичної та економічної глобалізації процес, що покликаний забезпечувати міждержавну взаємодію у справі розв'язання глобальних проблем сучасності.

Проаналізувавши світові глобальні процеси, варто зауважити, що їх вплив відчутний у правовій сфері – торкається і системи міжнародного права, і національної правової системи. У світі достатньо інтенсивно триває зближення правових систем держав. Це можна, зокрема, дуже вдало спостерігати на прикладі Європи. Процеси глобалізації виявляються і на правовому рівні, істотно впливаючи і на міжнародне право, і на право національне чи внутрішньодержавне.

У зв'язку із цим особливо актуальним є питання про те, які можуть бути межі такого зближення і як потрібно оцінювати цей процес. Традиційне формулювання про те, що запозичення зарубіжного правового досвіду не повинно призводити до нівелювання національних особливостей правових систем окремих держав, не виглядає на сьогодні реальним обґрунтуванням якого-небудь процесу глобалізації у царині національних правових систем.

Розглядаючи вплив світових глобалізаційних процесів на правові традиції (право локальних цивілізацій), С. Щетінін вказує на те, що ніяких докорінних змін у зв'язку безпосередньо із глобалізацією не було, оскільки правові традиції більшості держав і народів уже зазнали серйозних змін у процесі модернізації, коли більшість держав запозичили ключові елементи, характерні для правових сімей західної правової традиції [211, с. 3]. У зв'язку із цим було б не зовсім правильно стверджувати, що процеси правової глобалізації мали винятковий вплив на характер національних правових систем. Попри те, що саме ставлення до права і його місце в соціалізованому суспільстві склалися досить давно, неможливо однозначно стверджувати, що в останні десятиліття воно не зазнає ніяких серйозних змін.

Однак варто звернути увагу на те, що національні правові системи за час глобалізації здебільшого не зазнали серйозних змін у своїх ключових положеннях, проте набагато відчутнішим є вплив правової глобалізації на національні правові системи у сфері міжнародної правової взаємодії. Маємо погодитись із тим твердженням, що глобалізація уже створила якісно нову ситуацію міждержавної інтеграції, коли можливе виникнення такого

міжнародного співтовариства, як Євросоюз. Утім, попри багаторазові спроби прийняти єдину європейську конституцію, вона й досі не втілена.

З уваги на сказане, зауважимо, що розвиток і визнання загальних правових концепцій, принципів, стандартів, різноманітних демократичних інститутів, введення єдиних юридичних понять, приведення норм національного законодавства до конкретних стандартів і підтримка цих стандартів у подальшій нормотворчій діяльності, як і багато інших напрямів глобалізаційно-правових процесів, викликає протидію з боку окремих держав.

Однак не варто забувати, що правова глобалізація не може чинити якогось виняткового і негайного ефекту на вже сформовану правову систему. Цей процес є достатньо довгим і поетапним, він потребує щонайменше бажання держави стати учасником правових глобалізаційних процесів за одним чи декількома напрямками [211].

Правова глобалізація торкається не тільки різноманітні сфери державного управління, але й відноситься до сфери національної безпеки держави.

Початок ХХІ ст. – це переломний момент історії людства. У цей час самоочевидними стають такі аспекти його розвитку, які не вкладаються в уявлення про всесвітню історію, соціуму і цивілізації загалом. Дослідники констатують перехід не просто на новий етап глобалізації та віртуалізації історичного розвитку, а в новий системний стан соціуму. Формуються принципово нові, відмінні від наявних до сьогодні закони розвитку соціуму – всезагальні, необхідні й достатні характеристики соціальної еволюції загалом.

Глобалізація інновацій є найважливішою тенденцією сучасних глобальних процесів, що позначають траєкторії структурування глобального технологічного та соціального простору.

Сучасне суспільство якісно відрізняється від спільноти, як спільнота від общини. У сучасному соціумі добування й переробка природних ресурсів змінюється добуванням і переробленням інформації та розвитком сфери послуг. Матеріальне виробництво перетворюється на виробництво послуг,

серед яких на перше місце виходять інформаційні технології, які захоплюють майже всі найважливіші сфери суспільного життя: промислову, політичну, воєнну, культурну. У сучасному суспільстві взаємодія людей визначається їх соціальним статусом (формально-юридичною, етично нейтральною характеристикою людини), а статуси визначаються не індивідуальними характеристиками людей, а загальнозначущими чинниками: освітою, досвідом, талантом. Не завжди враховуючи при цьому соціальної ролі тобто етичної оцінки характеристики, виправдання дій людини на основі всіх моральних критеріїв, уявлень про добро, справедливість, порядність, совість.

Однією з характерних ознак XXI ст. є розгортання масштабних глобалізаційних процесів. Ми є свідками створення нового світового порядку. Варто наголосити, що на цьому етапі розвитку сучасного соціуму має бути сформована чітка і послідовна ідеологічна концепція, яка скеровувала б процес глобалізації соціуму і права, враховуючи інтереси кожної людини. Адже цей процес є вельми суперечливий – він як об'єднує людство, так і фрагментує його.

Потрібно сформуванати стратегію розвитку людства з огляду на інтереси кожної цивілізації, нації, народу, особистості. Такою стратегією має стати формування глобалізму як нової ідеологічної системи [95, с. 33].

В умовах глобалізації відбувається збільшення зон дії права, розширення меж правового простору, що є наслідком інтенсивного зростання ділової активності суб'єктів правових систем, фізичних осіб, їх груп та юридичних осіб, що зумовлює глобальну широту правової активності і правовідносин.

Особливість глобалізаційних процесів на початку XXI ст. полягає в тому, що на зміну правовій глобалізації на основі демократичних цінностей приходить тенденція правової глобалізації на основі принципів безпеки як особистості, так соціуму загалом.

Припускаються наявність двох можливих моделей розвитку права в майбутньому. Першу гіпотезу можна представити як замкнене коло. У

сучасному праві відзначається певне відродження бюрократичного права з його публічними й позитивними характеристиками, що змінює систему «rule of law» з її прагненням до спільності й автономності правових норм.

Іншою гіпотезою є ідея «спіралі» в розвитку права. З нею пов'язані надії на майбутню гармонізацію індивідуальної свободи з комунітарною системою. Вихідним посиленням у цьому аналізі є установка на загальний конвергентний характер розвитку різних суспільств [179, с. 197–198].

Проблема глобалізації права є комплексною, і це потрібно враховувати під час розробки концепцій правової політики держави і внутрішнього, і зовнішнього спрямування. Найважливішим та першочерговим значенням при цьому є дослідження та визначення основних проблем вітчизняного права. Потрібно врахувати сучасний стан, шляхи вдосконалення та перспективи розвитку не тільки права, а й соціуму загалом у контексті процесів глобалізації. Чимале значення має також дотримання юридично важливих принципів, форм, цінностей та цілей в умовах сучасної глобалізації й уніфікації у сфері державно-правових явищ і відносин.

Висновки до розділу 3

Для ефективної побудови громадянського суспільства в Україні необхідним є, насамперед, високий рівень морального, правового, політичного та національно-патріотичного виховання особи в сучасному соціумі. Адже тільки особи, наділені глибоко моральними характеристиками та високим почуттям справедливості, здатні до побудови соціуму в правовій площині. Правові знання повинні стати не прерогативою вузького кола фахівців, а мають бути доступними будь-якому пересічному громадянину. Розуміння та дотримання моральних і правових норм є запорукою успіху державотворчих процесів у кожній державі.

Моральні чинники впливають на рівень розвитку правосвідомості громадян, які проживають у тому чи іншому соціумі, а також є основою невинного його розвитку на засадах демократії та рівноцінності всіх учасників мультикультурного соціуму.

Мораль як невід'ємний елемент соціального життя, втілюється у практичні вчинки людей, визначаючи ціннісні орієнтації їх поведінки. Моральні погляди формуються на основі встановлених у соціумі форм виробництва, соціально-політичної, побутової, культурної діяльності, які відтворюються і закріплюються щоденною соціальною практикою, силою звички і громадської думки, що накладає певні моральні санкції на людей, які порушують своєю неправомірною поведінкою прийняті в соціумі моральні норми.

У зв'язку з останніми подіями та під впливом моральних чинників в нашій країні спостерігається зростання рівня правосвідомості громадян, а також сприйняття сучасних демократичних цивілізаційних цінностей.

При цьому слід зауважити, що поведінка людини визначається, передусім, природним правом, тобто домінуючими у соціумі моральними нормами. Цей процес відбувається двома шляхами: з одного боку, поведінка людини є результатом її моральної свідомості, а тому визначається її моральними цінностями, поглядами, установками, почуттями; з іншого боку, людина намагається діяти відповідно до вимог природного права (суспільних моральних цінностей та норм). Через цей механізм моральні цінності, що притаманні кожній людині і є основою кожного соціуму, здійснюють регулятивну функцію соціальних відносин та поведінки людей.

Правова культура як і інші сфери життєдіяльності соціуму, сьогодні переживає кризовий стан і знаходиться на досить невисокому рівні, що зі свого боку, призводить до негативних наслідків, що гальмують процес формування правової держави, а отже, і становлення громадянського суспільства.

Успішний взаємозв'язок соціуму і права, що проявляється у формуванні та розвитку законності і правопорядку відповідно до принципів

громадянського суспільства і правової держави, підвищенні соціально-правової активності громадян, правовому вихованні, рішучій боротьбі зі злочинністю, в черговий раз зумовлюють увагу до філософсько-правових проблем життя соціуму, до проблем правової культури.

Правова культура – це якісний стан правового життя соціуму, що виражається в якісному рівні правових актів, правової і правозастосовної діяльності, правосвідомості та правового розвитку особистості відповідно до вимог правової державності.

Через право практично виражаються загальнолюдські інтереси та цінності, національна мораль, що є важливим елементом людської культури, тобто відбувається окультурення права – максимальне використання результатів, здобутків інтелектуальної праці людства при формуванні правових норм.

Інтегральний характер соціуму і права проявляється сьогодні і в тому, що різка динаміка проблем не може бути вирішена частинами, це вимагає адекватного концептуального та практичного підходу до світової ситуації загалом. У цьому, власне, полягає якісна особливість глобалізаційних проблем сучасності, на які недостатньо звернуто увагу.

Соціум глобалізується настільки, наскільки глобалізуються люди, незалежно від того, в якій країні вони проживають і носієм якої культури є, усвідомлюють свій зв'язок із цим світом чи мають власну відповідальність за глобальні зміни, чи відчувають свою причетність до подій у різних регіонах планети.

Глобалізація несе як позитивні, так і негативні явища. Негативні виражаються в глобалізаційних проблемах: геоекономічних, геополітичних, військових, криміналістичних, демографічних, міжетнічних, релігійних, соціально-екологічних. Дані проблеми загрожують самому існуванню людської цивілізації, і вихід може бути знайдений, якщо передова частина людства, усвідомивши їх, об'єднає зусилля для їх вирішення. При цьому активна протидія можлива тільки при створенні передумов для сталого і

прогнозованого подальшого розвитку всієї людської цивілізації. Для досягнення поставленої мети необхідна (і вона створюється) глобальна соціальна система із загальним планетарним управлінням, а значить, з єдиним глобальним правом.

І хоча про глобалізаційні проблеми сьогодні говорять досить багато, зазвичай за їх перерахуванням пропускається або недооцінюється їх комплексна специфіка, що робить їх вирішення неможливим зі самого початку. Це не випадково, оскільки комплексний підхід неможливий без узагальнюючих понять і, насамперед, розуміння поняття соціуму та права як його регулятивної сили.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі сформульовано низку висновків і пропозицій, спрямованих на вирішення наукової проблеми – філософсько-правового розуміння взаємозв'язку соціуму і права.

1. Аналіз стану дослідження обраної проблеми дав змогу встановити, що єдиної філософсько-правової концепції, яка розкривала би сутність взаємозв'язку соціуму і права, немає. У дисертації запропоновано таку узагальнену теорію, суть якої полягає у констатації та розкритті специфіки взаємної залежності одного феномена (соціуму) від іншого (права) та взаємозумовленості змін одного з них змінами, що відбуваються в іншому. Аналогічними дихотоміями до співвідношення «соціум-право» можна вважати «суспільство-мораль» або «держава-закон». У цих системах взаємозв'язку проявляються зовнішні (спільні соціально-економічна основа, завдання і мета, об'єкт впливу) та внутрішні чинники (неможливість функціонування одного без іншого, взаємозумовлення і взаємовпорядкування). Взаємозв'язок соціуму і права – це відносини не між ідеями, а між категоріями реальності, а отже, це відносини онтологічного характеру.

2. Зважаючи на те, що філософсько-правове розуміння взаємозв'язку соціуму і права є структурно складним предметом дослідження, достовірність результатів здійсненої наукової розвідки забезпечено за допомогою комплексного міждисциплінарного підходу з використанням філософсько-світоглядних, загальнонаукових і спеціальних методів пізнання та врахуванням загальних прийомів і принципів, завдяки чому було досягнуто поставленої мети. Згрупованість, системна поєднаність і цілеспрямованість методологічного інструментарію дали змогу діалектично простежити і всебічно розкрити герменевтику синергетичних процесів взаємозв'язку соціуму та права, їх ціннісно-антропологічну природу в діяльнісно-онтологічному, системно-структурному, історико-функціональному та інших філософсько-парадигмальних аспектах.

3. У дослідженні розкрито сутність соціуму як середовища впорядкованого співжиття людей, особливого способу комунікації соціальних суб'єктів, головною ознакою якої є цілеспрямована діяльність, етнічно-генетичний і функціональний зв'язок, що ґрунтується на високому рівні діяльній впорядкованості й призводить до створення відмінного від природи предметно-духовного світу культури.

Соціум як категорія філософії права передбачає сутнісну відмінність від поняття «суспільство», що полягає у диференціації та градації міжсуб'єктних відносин: соціум – це соціалізоване суспільство; вищий рівень суспільності; стійка людська спільнота з історико-функціональною основою формування; спільнота, що орієнтована винятково на інтегративну взаємодію; організація, яка демонструє відмінність спільноти людей від об'єднань тварин; проявляється там, де дія однієї людини зіставляється з дією іншої. Соціальна ознака суспільства демонструє одну з його сфер функціонування (нарівні з економічною, політичною, релігійною).

Соціум може сформуватися тільки у відкритому суспільстві; громадянське суспільство є першоосновою та прообразом взаємозв'язку соціуму і права. Принцип кореляції у таких взаємовідносинах є основним і доміантним. Суспільство регулюється «писаним правом», тоді як соціумом керує «живе право» (термінологія Є. Ерліха).

4. Право – це зумовлена соціальною природою людини і ціннісно-антропологічною природою соціуму система регулювання міжсуб'єктних відносин, що виражає свободу особистості. Від розуміння сутності права, стану його розвиненості залежить рівень буття соціуму, розвиток наукової та культурної сфер життєдіяльності з орієнтацією на загальнолюдські цінності та збереження цивілізації. Право існує не в общинному вакуумі, а в системі мінливого соціуму, яке «виринається» за шаблонні рамки писаного права, воно одночасно спрямовано до ідеалів громадянського суспільства і рефлектує до індивідуальної правосвідомості, буденного і філософського розуміння людської взаємодії, що давно представлено в концепціях природного права.

5. Проаналізовано наявні у філософсько-правових ученнях типи суспільства та права задля виокремлення класифікації понять і категорій, що характеризують властивості взаємозв'язків досліджуваних об'єктів. Типологія суспільства – це визначення не тільки форм, а й ступенів історичного розвитку людства.

З'ясування типів суспільства та права є інструментом отримання знань переважно теоретичного, а не емпіричного рівня людського пізнання. Це зумовлюється та ґрунтується на виокремленні та врахуванні атрибутивних, докорінних, істотних характеристик. Обґрунтовуючи конкретні чіткі типи суспільства та права за певними подібними ознаками, критеріями або характеристиками, та чи інша типологія є нічим іншим, як створенням їх «ідеального типу».

Існує різноманітна кількість типів суспільств, проте варто зауважити, що немає типологізації соціуму, оскільки він однотипний. Адже суспільство, пройшовши всі етапи розвитку, досягає нового, революційного, більш досконалого рівня. Воно обов'язково трансформується у своєму розвитку в певну форму соціального існування – соціум, що стратифікується на рівні: сім'я, спільнота, етнос, нація, людство.

6. Загальнофілософське розуміння форми та виокремлення її внутрішнього і зовнішнього змісту перенесено на право. Право як особливий феномен суспільного життя аналізується за допомогою виокремлення його сутності (мірило свободи, рівності та справедливості, вираження державної волі тощо), змісту (норми і правила, права й обов'язки, юридична діяльність тощо) та особливих форм вияву. Поняття «форма права» розглядається як самостійне явище, яке виражається зовні за допомогою певних конкретних засобів. На відміну від правової форми, форма права має юридичний зміст, інструментальний характер та асоціюється із джерелами права. Встановлено, що розкрити форму права – означає виявити структуру системи джерел права, визначити їх співвідношення і взаємозв'язок, роль і потенційні можливості кожного з джерел права в механізмі правового регулювання суспільних відносин.

Форма і зміст як співвідносні категорії діалектики демонструють органічну єдність у межах права, відображаючи взаємозалежні сторони його буття в соціумі – як органу і функції.

7. Соціальна цінність права полягає в такому: 1) за допомогою права забезпечується загальний і стабільний порядок у соціальних відносинах; 2) завдяки праву досягається відповідність, точність у змісті цих відносин. Соціально-ціннісна характеристика права визначається його здатністю вирішувати проблеми, що виникають у зв'язку використанням правових засобів у соціальній практиці.

Сучасний соціум опинився перед вибором ціннісної еволюції. Щоб не схибити, потрібно визначити напрями трансформації цінностей, зважаючи на позиції, інтереси, зауваження, пріоритети та ціннісні орієнтації більшості населення. На визначення ціннісних орієнтацій в соціумі впливає рівень культури нації, в межах якої формуються певні традиції, менталітет, мова, а також рівень освіти, яка створює та виховує особистість, що проживає в цьому соціумі.

Соціально-ціннісна зумовленість права розкривається через його функції забезпечення комунікації соціальних суб'єктів, інформаційного моделювання соціокультурного простору, нормативного відтворення найвищих соціальних цінностей та пріоритетів.

8. Моральними чинниками, які впливають на особу та її правосвідомість, є порядність, чесність, гуманність, вірність, справедливість, ввічливість. Вони ґрунтуються на таких моральних категоріях, як добро, обов'язок, совість, честь, гідність, ідеал, щастя. Мораль, маючи соціальне призначення, постійно відтворює відносини взаємозалежності між людьми. Особа, будучи членом конкретного соціуму, повинна усвідомлювати, що ця залежність – необхідна умова свободи вибору та моральної відповідальності перед соціумом, є провідним чинником підтримки, функціонування, розвитку держави, демократизації та вдосконалення його законодавства.

Взаємодія норм моралі з нормами права полягає в тому, що: по-перше, розширюється моральна основа норм права, багато норм моралі стають

нормами права; по-друге, норми права слугують знаряддям морального удосконалення особистості. Моральні чинники є факторами впливу на рівень розвитку правосвідомості громадян, які проживають у тому чи іншому соціумі, а також основою невідпинного його розвитку на засадах демократії та рівноцінності всіх учасників мультикультурного соціуму.

Мораль співвідноситься з правом, як суспільство із соціумом; обидві дихотомії взаємозалежні і в обидвох перші категорії є основою формування інших (право виникає з моралі, як соціум – зі суспільства).

9. Доведено, що культура як результат діяльності людини має дві сфери: матеріальну і нематеріальну (інтелектуальну, духовну). З рівня культури випливає спосіб життєдіяльності людини, рівень розвитку особи. Культурні норми формують правові норми. Так, позитивне право є явищем культури. Результати культури вписують у закон. У позитивному праві відображено народний дух, що є найвищим творінням культури. Право – акмеологія культури.

Право слід розглядати як культурне надбання цивілізації. З огляду на сучасну ситуацію та очевидні тенденції у правовому полі, недопустиме ігнорування ментальності тих чи інших народів, нав'язування будь-яких (зокрема правових) норм. Право може ефективно функціонувати тоді, коли воно легітимне, тобто визнане соціумом. Процес легітимації передбачає «вписування» права в національну культуру. Якщо право не легітимоване, то не матиме сили і буде приречене на неефективне використання. Культура приписує встановленим у праві нормам бути моделями можливої взаємодії соціальних суб'єктів, а також надає легітимності цим моделям і пояснює їх.

10. Одним із основних чинників функціонування глобального соціуму є формування відповідного рівня його культури, яка би забезпечувала відсутність конфліктів між його членами та взаємоповажливу поведінку. Сучасний соціум має виступати такою формою соціального об'єднання, в межах якого не повинно виникати радикальних суперечностей між національними та міжнародними сферами відповідальності. Найвища мета функціонування соціуму в умовах

глобалізації – це досягнення національної безпеки, стабільне функціонування всіх сфер суспільного життя та відповідне утилітарне регулювання традиційних інститутів управління.

У дослідженні набули особливого значення проблеми взаємозв'язку соціуму і права, суспільства і моралі, державної ідеології та законності тощо. Аналіз цих проблем передбачає розширення філософсько-правових пошуків, відмову від застарілих уявлень та усталених стереотипів у правознавстві, подолання вузьконормативних трактувань права через розкриття його соціально-ціннісної орієнтації.

Наведені судження визначають логіку подальших досліджень обраної проблематики, зокрема необхідність більш детального вивчення особливостей становлення філософсько-правової науки в межах європейської традиції права з урахуванням глобалізаційних тенденцій і його розвитку, і соціуму загалом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абушценко В. Л. Ценность / В. Л. Абушценко // Новейший философский словарь / сост. А. А. Грицанов. – М.: Литератор, 1998. – С. 798 – 812.
2. Авалиани С. Ш. Природа знания и ценности: монография / С. Ш. Авалиани. – Тбилиси: Мецниереба, 1989. – 182 с.
3. Агешин Ю. А. Политика, право, мораль / Ю. А. Агешин. – М.: Юрид. лит., 1982. – 160 с.
4. Алексеев Н. Н. Основы философии права / Н. Н. Алексеев. – СПб.: Наука, 1999. – 256 с.
5. Алексеев П. В. Философия: учеб. / П. В. Алексеев, А. В. Панин. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Проспект, 2005. – 608 с.
6. Алексеев С. С. Восхождение к праву. Поиски и решения / С. С. Алексеев. – М.: НОРМА, 2001. – 752 с.
7. Алексеев С. С. Избранное: Наука права. Общесоциальные проблемы. Публицистика / С. С. Алексеев. – М.: Статут, 2003. – 480 с.
8. Алексеев С. С. Право: азбука – теория – философия. Опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. – М.: Статут, 1999. – 712 с.
9. Алексеев С. С. Социальная ценность права в советском обществе / С. С. Алексеев. – М.: Юридическая литература, 1971. – 221 с.
10. Алексеев С. С. Философия права / С. С. Алексеев. – М.: Норма, 1999. – 336 с.
11. Аристотель. Політика / Аристотель; пер. з давньогрец. О. Кислюк. – К.: Основи, 2000. – 239 с.
12. Байтин М. И. Сущность права (Современное нормативное правопонимание на грани двух веков) / М. И. Байтин. – Саратов: СГАП, 2001. – 416 с.
13. Балинська О. М. Основи соціології права (для працівників органів внутрішніх справ): навч. посібник / О. М. Балинська, Л. Й. Гуменюк; за ред. М. М. Цимбалюка. – Львів: ЛьвДУВС, 2013. – 412 с.

14. Балинська О. М. Проблеми теорії держави і права: навч. посібник / О. М. Балинська, Т. З. Гарасимів. – Вид. 2-е, доп. і перероб. – Львів: ЛьВДУВС, 2010. – 416 с.
15. Балинська О. М. Семіотика права: монографія / О. М. Балинська. – Львів: ЛьВДУВС, 2013. – 416 с.
16. Бандура О. О. Єдність цінностей та істини у праві: монографія / О. О. Бандура. – К.: Національна академія внутрішніх справ України, 2000. – 200 с.
17. Барулин В. С. Основы социально-философской антропологии / В. С. Барулин. – М.: Академкнига, 2002. – 455 с.
18. Бачинин В. А. Энциклопедия философии и социологии права / В. А. Бачинин. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2006. – 1093 с.
19. Бачинін В. А. Метафізична культурологія права і юридичні артефакти / В. А. Бачинін // Формування дисциплінарного простору культурології: матеріали науково-методичної конференції (16 січня 2001 р., Санкт-Петербург). – СПб.: Санкт-Петербурзьке філософське товариство. Серія «Symposium». – Випуск 11. – С.10–15.
20. Бачинін В. А. Філософія права: підручник для юрид. спец. вищих навч. закладів освіти / В. А. Бачинін, М. І. Панов. – К.: Ін Юре, 2002. – 472 с.
21. Бачинін В. А. Філософія права: підручник для юрид. спец. вищих навч. закладів / В. А. Бачинін, В. С. Журавський, М. І. Панов. – К.: Ін Юре, 2003. – 468 с.
22. Бачинін В. А. Філософія права: словник / В. А. Бачинін, В. С. Журавський, М. І. Панов. – К.: Ін Юре, 2003. – 408 с.
23. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл. – М.: Academia, 2004. – 788 с.
24. Бениамин Х. Право и правосознание / Х. Бениамин // Государство и право. – 1995. – № 2. – С. 240–248.
25. Бех В. П. Соціальний організм навчального закладу: самоорганізація, саморегуляція та управління: монографія / В. П. Бех, Л. М. Семененко. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – 330 с.

26. Битяк Ю. П. Правова культура в умовах становлення суспільства: монографія / Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк. – Х.: Право, 2007. – 248 с.
27. Біленчук П. Д. Філософія права / П. Д. Біленчук, В. Д. Гвоздецький, С. С. Сливка; за ред. П. Д. Біленчука. – К.: Атіка, 1999. – 320 с.
28. Білецька Л. В. Українське суспільство та його ціннісні орієнтації в умовах перехідного періоду / Л. В. Білецька // Альманах. Філософські проблеми гуманітарних наук. – 2010. – № 17. – С. 143–147.
29. Бірюков Р. М. Глобалізація та її вплив на правову сферу / Р. М. Бірюков // Порівняльно-правові дослідження: українсько-грецький міжнародний науковий юридичний журнал. – 2009. – № 2. – С. 36–40.
30. Богачов С. В. Особливості процесу формування правової культури в Україні / С. В. Богачов // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2011. – № 2 (53). – С. 40–46.
31. Бойченко І. В. Цивілізація: структура і динаміка: монографія / І. В. Бойченко, О. О. Купріянова; під ред. І. В. Бойченко. – К.: Видавець Купріянова О. О., 2003. – 448 с.
32. Бошно С. В. Форма права: теоретико-правове дослідження: дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 / С. В. Бошно; Російська Академія державної служби при президенті Російської Федерації. – М., 2005. – 440 с.
33. Братасюк В. М. Правова реальність як форма прояву інтелектуальної традиції епохи (на матеріалах романо-германської правової сім'ї): дис... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Віктор Миколайович Братасюк; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2005. – 192 с.
34. Братасюк М. Г. Право як монолог державної влади в контексті сучасного українського розвитку / М. Г. Братасюк // Проблеми філософії права. – 2008–2009. – Т. VI–VII. – С. 54–59.
35. Братасюк М. Г. Форми буття права як утілення принципу правової рівності / М. Г. Братасюк // Науковий вісник НАВС. – 2011. – № 4. – С. 8–16.
36. Бурлай Є. В. Дуалізм «природного» та «позитивного» в праві як філософська проблема / Є. В. Бурлай // Проблеми філософії права. – 2003. – Т. 1. – С. 83–85.

37. Вартофский М. Модели: репрезентация и научное понимание / М. Вартофский; пер. с англ. И. Новика и В. Садовского. – М.: Прогресс, 1988. – 507 с.
38. Васечко Л. О. Національне право в умовах глобалізації (загальнотеоретичний аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Л. О. Васечко; Луганський державний університет внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка. – Луганськ, 2011. – 19 с.
39. Васянович О. А. Відображення правових звичаїв у сучасному законодавстві / О. А. Васянович // Держава і право. – 2011. – Вип. 52. – С. 9–13.
40. Васянович О. А. Правовий звичай як форма права у сучасних правових системах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / О. А. Васянович; Нац. пед. ун-т М. П. Драгоманова. – К., 2010. – 20 с.
41. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка; НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2007. – 992 с.
42. Волошенюк О. В. Цінність права / О. В. Волошенюк // Право і безпека. – 2005. – № 4. – С. 18–20.
43. Воронкова В. Г. Філософія глобалізації: соціоантропологічні, соціоекономічні та соціокультурні виміри: монографія / В. Г. Воронкова. – Запоріжжя: Запорізька державна інженерна академія, 2010. – 272 с.
44. Гайворонський В. М. Джерела права / В. М. Гайворонський // Вісник Академії правових наук України. – 2001. – № 3. – С. 56–65.
45. Гак Г. М. Учение об общественном сознании в свете теории познания / Г. М. Гак. – М.: Издательство Академии общественных наук, 1960. – 200 с.
46. Галлиган Д. Административное право: история развития и основные современные концепции / Д. Галлиган, В. Полянский, Ю. Стариков. – М.: Юрист, 2002. – 410 с.

47. Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / Г. В. Ф. Гегель; пер. з нім. Р. Осадчука та М. Кушніра. – К.: Юніверс, 2000. – 336 с.

48. Гегель Г. В. Ф. Философия права / Георг Вильгельм Фридрих Гегель; пер. с нем. Б. Г. Столпнера и М. И. Левиной. – М.: Мысль, 1990. – 524 с.

49. Гетьман-П'ятковська І. А. Право і мораль: теоретико-правові проблеми співвідношення та взаємодії: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / І. А. Гетьман-П'ятковська. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2007. – 20 с.

50. Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности / сост. Л. И. Василенко и В. Е. Ермолаевой; вв. ст. Ю. А. Шрейдера; пер. с англ. и франц. – М.: Прогресс, 1990. – 495 с.

51. Гончарук О. В. Дихотомія права: право публічне та право приватне: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / О. В. Гончарук; Ін-т законодавства Верховної Ради України. – К., 2006. – 23 с.

52. Горлач М. І. Соціологія: підручник / В. П. Андрущенко, М. І. Горлач. – Х.: Єдинорог, 1998. – 624 с.

53. Грищук В. К. Філософсько-правове розуміння відповідальності людини: монографія / В. К. Грищук. – 2-ге вид., переобл. і доповн. – Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2013. – 768 с.

54. Грищук О. В. Людська гідність у праві: монографія / О. В. Грищук. – К.: Атіка, 2007. – 437 с.

55. Грищук О. В. Природне право як форма об'єктивації цінності людини / О. В. Грищук // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2006. – Вип. 43. – С. 3–8.

56. Гураленко Н. А. Аксіологічні аспекти різноджерельного права в Україні / Н. А. Гураленко // Науковий вісник Чернівецького університету ім. Ю. Федьковича. – 2007. – Вип. 385: Правознавство. – С. 17–21.

57. Гураленко Н. А. Основні концептуальні підходи до розуміння категорії «джерело права» / Н. А. Гураленко // Юридична Україна. – 2007. – № 6. – С. 13–18.

58. Гураленко Н. А. Судовий прецедент в системі джерел права: філософсько-правовий аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права» / Н. А. Гураленко; Львівський державний університет внутрішніх справ. – Львів: ЛьвДУВС, 2009. – 20 с.

59. Гураленко Н. А. Судовий прецедент: свавілля чи потреба часу? (філософсько-правовий дискурс) / Н. А. Гураленко // Юридична Україна. – 2009. – № 6. – С. 10–16.

60. Гусейнов А. А. Философия. Мораль. Политика / А. А. Гусейнов. – М.: Академкнига, 2002. – 304 с.

61. Гьофе О. Розум і право. Складові інтеркультурного правового дискурсу / Отфрід Гьофе; пер. з нім. Л. А. Сотниченко, М. Д. Култаєвої. – К.: Альтерпрес, 2003. – 264 с.

62. Давид Р. Основные правовые системы современности: монография / Рене Давид, Камилла Жоффре-Спинози; пер. с фр. В. А. Туманова. – М.: Международные отношения, 1999. – 400 с.

63. Давидов П. Г. Право і моральність як соціальні цінності / П. Г. Давидов, І. О. Хрімля // Наука. Релігія. Суспільство. – 2005. – № 2. – С. 104–111.

64. Демічева В. В. Правова культура: теоретичний аналіз та практичний вимір / В. В. Демічева // Держава і право. – 2009. – Вип. 45. – С. 38–42.

65. Дмитрієнко І. В. Первісна українська правова культура: початкові форми художньо-правової свідомості, культури та їх артефактів – першооснови нормативно-правового світоосмислення / І. В. Дмитрієнко // Форум права. – 2009. – № 2. – С. 112–119.

66. Дмитрієнко І. В. Природа первісної української правової культури / І. В. Дмитрієнко // Форум права. – 2009. – № 1. – С. 142–148.

67. Дмитрієнко Ю. М. Правова природа традиційних і нетрадиційних сучасних суспільств у контексті девіантної правосвідомості /

Ю. М. Дмитрієнко // Актуальні проблеми держави і права. – 2002. – Вип. 15. – С. 158–166.

68. Дмитрієнко Ю. М. Правова, моральна, етична свідомість у перехідному суспільстві рефлексії до порозуміння / Ю. М. Дмитрієнко // Науковий вісник Чернівецького університету ім. Ю. Федьковича: зб. наук. пр. – 2007. – Вип. 375. – С. 22–24.

69. Духовные ценности как предмет философского анализа: сборник статей / под редакцией проф. Е. Г. Яковлева. – М.: Издательство Московского университета, 1985. – 143 с.

70. Жуйков В. М. К вопросу о судебной практике как источнике права / В. М. Жуйков // Судебная практика как источник права. – М.: Изд-во ИГиП РАН, 1997. – С. 16–23.

71. Загайнова С. К. Судебный прецедент: проблемы правоприменения / С. К. Загайнова. – М.: НОРМА, 2002. – 176 с.

72. Зайчук О. В. Правовая система США (историко-теоретический анализ) / О. В. Зайчук; відп. ред. В. В. Оксамитний; АН України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К.: Наукова думка, 1992. – 136 с.

73. Захаров М. Ю. Информационная безопасность социума: социально-философское исследование: дис. ... д-ра. филос. наук: спец. 09.00.11 / Михаил Юриевич Захаров. – Ростов-на-Дону: Ростовский государственный университет, 2000. – 258 с.

74. Історія української культури: у 5 т. – К.: Наук. думка, 2003. – Т. 3: Українська культура другої половини XVII – XVIII ст. – 196 с.

75. Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність: монографія / Ю. Ю. Калиновський. – Х.: Право, 2008. – 288 с.

76. Кальной И. И. Философия права: учебник / И. И. Кальной. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2006. – 259 с.

77. Кант И. К вечному миру / И. Кант // Трактаты о вечном мире. – СПб.: Алетейя, 2003. – С. 205–241.

78. Капто А. С. Энциклопедия мира / А. С. Капто. – М.: Книга и бизнес, 2002. – 544 с.
79. Карась А. Г. Право як ціннісна основа українського суспільства / А. Г. Карась // Держава і право. – 2010. – Вип. 48. – С. 56–61.
80. Карась А. Г. Правова культура сучасної України: гносеологічний аспект / А. Г. Карась // Держава і права. – 2010. – Вип. 50. – С. 67–74.
81. Каримов Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права) / Д. А. Каримов. – М.: Аванта, 2001. – 560 с.
82. Кармаліта М. В. Значення правової доктрини в контексті джерел права / М. В. Кармаліта // Юридична Україна. – 2010. – № 6. – С. 17–21.
83. Касьян В. І. «Надіндустріальна цивілізація» і сьогоденні реалії права / В. І. Касьян // Альманах. Філософські проблеми гуманітарних наук. – 2010. – № 16–17. – С. 129–138.
84. Кафарський В. І. Право. Політика. Культура: збірник статей / В. І. Кафарський. – Івано-Франківськ: ПЮІ ЛьвДУВС, 2009. – 445 с.
85. Кельман М. С. Юридична наука: проблеми методології / М. С. Кельман. – Тернопіль: Терно-граф, 2011. – 348 с.
86. Козловський А. А. Право як пізнання. Вступ до гносеології права / А. А. Козловський. – Чернівці: Рута, 1999. – 295 с.
87. Коломоєць Т. О. Адміністративний примус у публічному праві України: теорія, досвід та практика реалізації: дис... д-ра юрид.наук: спец. 12.00.07 / Тетяна Олександрівна Коломоєць. – Ірпінь: Нац. ун-т держ. податк. служби України, 2005. – 445 с.
88. Короткий оксфордський політичний словник / пер. з англ.; за ред. І. Макліна, А. Макмілена. – К.: Основи, 2005. – 789 с.
89. Костицький В. Економічний патріотизм як складова національної ідеї в умовах глобалізації / В. Костицький // Право України. – 2006. – № 12. – С. 3–8.
90. Котковец С. П. Правовая система России в контексте тенденций глобализации: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук:

спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / Сергей Петрович Котковец; Краснодарский университет МВД России. – Краснодар, 2010. – 21 с.

91. Крапивенский С. Э. Социальная философия: учебник для гуманитар.-соц. специальностей высших учебных заведений / С. Э. Крапивенский. – 3-е изд., исправл. и доп. – Волгоград: Комитет по печати, 1996. – 352 с.

92. Криштов Є. Ф. Правова свідомість суспільства в суверенній державі Україна / Є. Ф. Криштов // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. Спеціальний випуск. – 2011. – № 8. – С. 119–127.

93. Лазарева В. В. Общая теория права и государства / В. В. Лазарева. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Юрист, 2001. – 520 с.

94. Левкина Т. Глобализация и интеграция: Вопросы теории и практики / Т. Левкина // Глобализация и право: Общеизвестные принципы и нормы национального законодательства: Международная студенческая научная конференция [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.law.edu.ru>

95. Левченко Є. В. Глобалізм – становлення ідеології сучасності / Є. В. Левченко // Альманах. Філософські проблеми гуманітарних наук. – 2010. – № 16. – С. 32–36.

96. Лукашева Е. А. Право. Мораль. Личность / Е. А. Лукашева. – М.: Наука, 1986. – 263 с.

97. Лукашук И. И. Взаимодействие международного и внутригосударственного права в условиях глобализации / И. И. Лукашук // Журнал российского права. – 2000. – № 3. – С. 115–121.

98. Лукьянова Е. Г. Основные тенденции развития российского права в условиях глобализации / Е. Г. Лукьянова // Государство и право. – 2004. – № 7. – С. 84–89.

99. Максименко В. Глобализация: риторика, идеология, реальность / В. Максименко. – Ч. 1: Православие. – 17 октября 2002 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pravoslavie.ru/authors/37.htm>

100. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления / С. И. Максимов. – Х.: Право, 2002. – 328 с.
101. Максимов С. І. Кантівський проект правового суспільства і нової демократії / С. І. Максимов // Проблеми філософії права. – 2006–2007. – Т. IV–V. – С. 17–23.
102. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури / Є. Маланюк. – К.: Обереги, 1992. – 80 с.
103. Малышев А. В. Философия государства. Философские размышления в начале XXI столетия / А. В. Малышев. – К.: Прометей, 2008. – 219 с.
104. Мальцева Г. В. Правоведение / Г. В. Мальцева. – М.: Изд-во РАГС, 2003. – 584 с.
105. Марченко М. Н. Источники права: учеб. пособие / М. Н. Марченко. – М.: Проспект, 2008. – 760 с.
106. Марченко М. Н. Об основных тенденциях развития права в условиях глобализации / М. Н. Марченко // Государство и право. – 2009. – № 6. – С. 5–11.
107. Мельник В. В. Глобалізація як рушійна сила історичного розвитку сучасного соціуму / В. В. Мельник // Соціальні технології. Актуальні проблеми теорії та практики: зб. наукових праць. – 2012. – № 54. – С. 184–196.
108. Момджян К. Х. Введение в социальную философию: учеб. пособие / К. Х. Момджян. – М.: Университет, 1997. – 448 с.
109. Надольний М. Типологічне моделювання у соціальному пізнанні / М. Надольний // Філософські діалоги. Вип. 4, Ч. 1: Філософсько-антропологічні читання: творча спадщина В. І. Шинкарука та сьогодення. – К., 2010. – С. 213–218.
110. Найдьонов І. М. Етика – естетика: дидактичний зміст: навчальний посібник / І. М. Найдьонов. – К.: Кондор, 2011. – 550 с.
111. Наумов А. В. О судебном прецеденте как источник права / А. В. Наумов // Современные тенденции развития уголовной политики и уголовного законодательства. – М.: Рос. юстиция, 1994. – С. 8–32.

112. Недбайло П. Е. Советские социалистические правовые нормы / П. Е. Недбайло; отв. ред. В. Г. Сокурено. – Львов: Изд-во Львов. ун-та, 1959. – 169 с.
113. Нерсисянц В. С. Философия права / В. С. Нерсисянц. – М.: ИНФРА М-НОРМА, 1997. – 652 с.
114. Овчаренко І. М. Закони у системі джерел (форм) права та їх класифікація: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / І. М. Овчаренко; Нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2004. – 20 с.
115. Орзіх М. До переосмислення традиційних інтерпретацій джерел права / М. Орзіх, В. Сіренко // Право України. – 2008. – № 12. – С. 20–32.
116. Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології / Н. М. Пархоменко. – К.: Юридична думка, 2008. – 335 с.
117. Пате́й-Братасюк М. Г. Антропоцентрична теорія права: навч. посіб. / М. Г. Пате́й-Братасюк. – К.: Атіка, 2010. – 396 с.
118. Пате́й-Братасюк М. Г. Філософія права: навчальний посібник / М. Г. Пате́й-Братасюк. – Тернопіль: Астон, 2006. – 344 с.
119. Патери́ло І. В. Право як ціннісна категорія: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / І. В. Петери́ло; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2006. – 22 с.
120. Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности / Л. И. Петражицкий. – СПб.: Лань, 2000. – 608 с.
121. Петришин О. В. Право як соціальне явище: особливості юридичного підходу / О. В. Петришин // Проблеми філософії права. – 2006–2007. – Т. IV–V. – С. 72–83.
122. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): монографія / С. П. Погребняк. – Х.: Право, 2008. – 240 с.
123. Покровський І. А. Основные проблемы гражданского права / И. А. Покровський. – М.: Статут, 1998. – 353 с.

124. Політична наука. Словник: категорії, поняття, терміни. – Львів: Кальварія, 2003. – 500 с.

125. Полторакина Е. В. Аксиология глобализации современного социума: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. філос. наук: спец. 09.00.11 «Социальная философия» / Елена Витальевна Полторакина; Северо-кавказский государственный технический университет. – Ставрополь, 2001. – 20 с.

126. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги / Карл Поппер; пер. з англ. О. Коваленка, О. Буценко. – К.: Основи, 1994. – 444 с.

127. Правовая политика и пути совершенствования правотворческой деятельности в Российской Федерации: монография / Н. В. Варламова, В. В. Лапаева, Е. А. Лукашева, В. П. Малахов и др.; под ред. Н. С. Соколова. – М.: Изд-во РУДН, 2006. – 542 с.

128. Правовое государство, личность, законность / Н. В. Варламова, Е. А. Лукашева, Г. В. Мальцев, В. С. Нерсисянц и др. – М.: Изд-во НИИ правовой политики и пробл. правоприменения РПА МЮ РФ, 1997. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.lawlibrary.ru>

129. Причепій Є. М. Філософія: підручник / Є. М. Причепій, Є. М. Черній, Л. А. Чекаль. – К.: Академвидав, 2007. – 592 с.

130. Проблеми правосвідомості особи: навч. посібник / С. С. Сливка О. В. Грищук, Т. З. Гарасимів та ін.; за ред. О. М. Балинської. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – 508 с.

131. Пролєєв С. Людство перед викликом глобалізації / С. Пролєєв // Виклик глобалізації. – К.: Стилос, 2001. – С. 9–16.

132. Проценко І. П. Право як феномен культури: філософсько-історичний аналіз / І. П. Проценко // Проблеми філософії права. – 2005. – Т. III. – № 1–2. – С. 338–350.

133. Рабинович П. М. Социалистическое право как ценность / П. М. Рабинович. – Львов: Вища школа, 1985. – 165 с.

134. Рабінович П. М. Інструментальна цінність об'єктивного юридичного права / П. М. Рабінович // Вісник Академії правових наук України. – 2005. – № 3 (42). – С. 8–21.

135. Рабінович П. М. *Методологія вітчизняного загальнотеоретичного праводержавознавства* / П. М. Рабінович // *Український правовий часопис*. – 2004. – № 7 (12). – С. 38–44.

136. Рабінович П. М. *Основи загальної теорії права та держави: навч. посібник* / П. М. Рабінович. – Вид. 5-те, зі змінами. – К.: Атіка, 2001. – 176 с.

137. Рабінович П. М. *Природне право: діалектика публічного й приватного* / П. М. Рабінович // *Право України*. – 2004. – № 9. – С. 61–63.

138. Рабінович П. М. *Трансформація методологічного вітчизняного правознавства: досягнення і проблеми* / П. М. Рабінович // *Юридична Україна*. – 2003. – № 1. – С. 20–25.

139. Рабінович С. П. *Природно-правові підходи в юридичному регулюванні: монографія* / С. П. Рабінович. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2010. – 576 с.

140. Рабінович С. П. *Субсидіарність як принцип взаємодії приватної та публічної влади у сучасному суспільстві* / С. П. Рабінович // *Юридична Україна*. – 2006. – № 2. – С. 5–9.

141. Резникова М. О. *Про особливості природно-правової позиції В.С. Соловйова (до формування позитивного права)* / М. О. Резникова // *Філософія і соціологія в контексті сучасної культури*. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2009. – С. 193–200.

142. Риккерт Г. *Філософія життя: введення в трансцендентальну філософію: предмет познання; Філософія історії; Філософія життя; О понятті філософії* / Генріх Риккерт. – К.: Ника-Центр: Вист-С, 1998. – 507 с.

143. Рікер П. *Право і справедливість* / П. Рікер. – К.: Дух і літера, 2002. – 216 с.

144. Романенко О. В. *Соціально-технологічні типи суспільства (філософсько-методологічний аспект дослідження економічної сфери): монографія* / О. В. Романенко. – К.: Видавець О. О. Купріянова, 2005. – 320 с.

145. Рулан Н. *Юридическая антропология* / Н. Рулан. – М.: НОРМА, 2000. – 310 с.

146. Семеніхін І. В. Роль правової доктрини у вітчизняній юридичній думці: історико-теоретичний аспект / І. В. Семеніхін // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2010. – № 3 (50). – С. 30–42.

147. Сивий Р. Б. Позитивне приватне право: до визначення поняття / Р. Б. Сивий // Вісник Академії правових наук України. – 2005. – № 1 (40). – С. 25–37.

148. Синха С. П. Юриспруденція. Філософія права: краткий курс / С. П. Синха. – М.: Академия, 1996. – 304 с.

149. Скакун О. Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс): учеб. / О. Ф. Скакун. – Х.: Эспада, 2005. – 840 с.

150. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник / О. Ф. Скакун. – Х.: Консум, 2001. – 310 с.

151. Скакун О. Ф. Теорія права і держави: підручник / О. Ф. Скакун. – 2-ге вид. – К.: Алерта; ЦУЛ, 2011. – 520 с.

152. Скакун О. Ф. Теорія права і держави: підручник / О. Ф. Скакун. – 3-тє вид. – К.: Алерта, 2012. – 524 с.

153. Скотний В. Г. Філософія: історичний і системний курс / В. Г. Скотний. – К.: Знання України, 2005. – 576 с.

154. Сливка С. С. Європейська та українська філософія права: інтеграційні процеси / С. С. Сливка // Європейські інтеграційні процеси та трансформація права на постсоціалістичному та пострадянському просторі: матеріали міжнарод. наук.-практ. семінару (м. Київ, 23–24 вересня 2011 р.). – К.: КНУВС, 2006. – С. 350–355.

155. Сливка С. С. Мораль і право в умовах формування правової держави / С. С. Сливка // Проблеми формування суверенної правової української держави: зб. наукових статей. – К., 1993. – 109 с.

156. Сливка С. С. Позитивістські концепти: філософсько-правовий аналіз / С. С. Сливка. – Львів:ЛьвДУВС, 2006. – 160 с.

157. Сливка С. С. Природне та надприродне право: у 3-х ч. / С. С. Сливка. – К.: Атіка, 2005. – Ч. 1: Природне право: історико-філософський погляд. – 224 с.

158. Сливка С. С. Природно-правові джерела формування позитивістської концепції / С. С. Сливка // Проблеми філософії права. – 2003. – Т. 1. – С. 173–175.

159. Сливка С. С. Філософія права: навчальний посібник / С. С. Сливка. – Львів: Львівський інститут внутрішніх справ при Національній академії внутрішніх справ України, 2003. – 57 с.

160. Соболев С. А. Судебная практика как источник трудового права / С. А. Соболев // Вестник Удмуртского университета. – 1996. – № 1. – С. 39–46.

161. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / П. А. Сорокин; пер. с англ.; общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.

162. Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія: підручник для вищ. навч. закл. / В. П. Андрущенко, Л. В. Губерський, М. І. Михальченко. – К.: Генеза, 2006. – 656 с.

163. Соціологія права: навч. посіб. / О. М. Джу́жа, В. М. Вовк, І. Г. Кириченко, В. С. Ковальський, С. М. Корецький та ін.; за заг. ред. О. М. Джу́жи. – К.: Юрінком-Інтер, 2004. – 288 с.

164. Спекторський Є. В. Християнство і правова культура / Є. В. Спекторський // Антологія української юридичної думки: у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – К.: Юридична книга, 2002. – Т. 1. – 568 с.

165. Спенсер Г. Основания социологии / Г. Спенсер. – СПб: Типография В. Демакова, 1976. – 496 с.

166. Співак В. М. Політико-правовий та соціокультурний вимір глобалізації: монографія / В. М. Співак. – К.: Логос, 2011. – 416 с.

167. Сурилов А. В. Методология социалистического правоведения: учеб. пособие / А. В. Сурилов, Л. Д. Долгополова, О. Е. Ежова. – К.: УМК ВО при Минвузе УССР, 1988. – 52 с.

168. Сухова Н. И. Механизм обеспечения социальной ценности права: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филос. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Надежда Ивановна Сухова. – Саратов, 2005. – 22 с.

169. Танчин І. З. Соціологія: навч. посіб / І. З. Танчин. – К.: Знання, 2008. – 351 с.
170. Таран В. О. Соціальна філософія: навч. посіб / В. О. Таран, В. М. Зотов, Н. О. Резанова. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 272 с.
171. Темченко В. Особливості співвідношення моралі і права у концепції «чистого права» Г. Кельзена / В. Темченко // Право України. – 2005. – № 1. – С. 36–38.
172. Титаренко А. І. Структуры нравственного сознания: опыт этико-философского исследования / А. І. Титаренко. – М.: Мысль, 1974. – 277 с.
173. Тихомиров О. Д. Праворозуміння і життя: проблеми філософського осмислення / О. Д. Тихомиров // Європейські інтеграційні процеси та трансформація права на постсоціалістичному та пострадянському просторі: матеріали міжнародного науково-практичного семінару (м. Київ, 23–24 вересня 2005 р.). – К.: КНУВС, 2006. – 340 с.
174. Тихомиров Ю. А. Глобализация и развитие законодательства: очерки / Ю. А. Тихомиров А. С. Пилоткин. – М.: Городец, 2004. – С. 71–73.
175. Токарська А. С. Комунікація у праві та правоохоронній діяльності: монографія / А. С. Токарська. – Львів: Львівський юридичний інститут МВС України, 2005. – 284 с.
176. Толстенко В. Л. Правова ідеологія в структурі правосвідомості: теоретико-методологічні основи аналізу / В. Л. Толстенко // Держава і право: збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – 2008. – Вип. 41. – С. 10–18.
177. Трофименко В. А. Правова доктрина – основа формування правової системи країни / В. А. Трофименко // Наукові записки Харк. ун-ту Повітр. сил. Серія: Соц. філос., психологія. – 2009. – Вип. 2. – С. 127–137.
178. Трофимов С. В. Социология религии Эмиля Дюркгейма: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. социол. наук: спец. 22.00.01 «Теория, методология и история социологии» / С. В. Трофимов – М., 2002. – 20 с.
179. Удовика Л. Г. Трансформація правових систем в умовах глобалізації: антропологічний вимір: монографія / Л. Г. Удовика. – Х.: Право, 2011. – 552 с.

180. Український соціум / О. С. Власюк, В. С. Крисаченко, М. Т. Степико та ін.; за ред. В. С. Крисаченка. – К.: Знання України, 2005. – 792 с.
181. Фарбери И. Е. Правосознание как форма общественного сознания / И. Е. Фарбери. – М.: Юридическая литература, 1963. – 204 с.
182. Фейербах Л. Избранные философские произведения / Л. Фейербах. – М.: Государственное издание политической литературы, 1955. – Т. II. – 942 с.
183. Философия права: учебник / О.Г. Данильян, Л. Д. Байрачная, С. И. Максимов и др.; под ред. О. Г. Данильяна. – Х.: Прапор, 2005. – 384 с.
184. Філософія права / за ред. Джоела Фейнберга, Джулса Коулмена; пер. з англ. П. Таращук. – К.: Основи, 2007. – 1256 с.
185. Філософія. Словник: персоналії, категорії, поняття та терміни / В. С. Бліхар, Х. М. Войтович., Н. В. Гайворонюк, М. П. Гетьманчук, О. В. Грищук та ін.; за ред. М. П. Гетьманчука. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – 228 с.
186. Філософія: навч. посіб. / Л. В. Губернський, І. Ф. Надольний, В. П. Андрущенко та ін. – 2-те видання, випр. І доп. – К.: Вікар, 2005. – 445 с.
187. Філософія: навч. посіб. / за заг. ред. Н. Я. Горбач. – Львів: Орion, 2006. – 258 с.
188. Філософія: навч. посібник для студентів і курсантів вищих навчальних закладів МВС України / авт. кол.; за ред. М. П. Гетьманчука. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2010. – 344 с.
189. Філософія: навчально-методичний посібник / Т. В. Гончарук, Н. В. Джугла, Л. П. Мокряк, М. Л. Шумка. – Тернопіль: Воля, 2009. – 360 с.
190. Філософський енциклопедичний словник / гол. редколегії В. І. Шинкарук. – К.: Абрис, 2002. – 744 с.
191. Філософський словник соціальних термінів. – Вид. третє, доп. – Х.: Р.И.Ф, 2005. – 672 с.
192. Фуллер Лон Л. Анатомія права: наукове видання / Л. Фуллер Лон; пер. з англ. Н. Комарова. – К.: Сфера, 1999. – 144 с.

193. Хабермас Ю. Постнациональная констелляция и будущее демократии / Ю. Хабермас // Логос. – 2003. – № 4–5 (39). – С. 105–152.
194. Хабилов Р. Ф. Глобализация, государственный суверенитет, права человека / Р. Ф. Хабилов // Юридический мир. – 2007. – № 10. – С. 45–49.
195. Хримли И. А. Перспективи розвитку права и морали в третьем тысячелетии / И. А. Хримли // Интелект. Особистість. Цивілізація: тематичний збірник наукових праць із соціально-філософських проблем. – Донецьк: Донецький держ. ун-т економіки і торгівлі ім. М. І. Туган-Барановського. – 2006. – Вип. 4. – 303 с.
196. Хримлі І. О. Мораль та право як регулятори відносин у сучасному українському соціумі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / І. О. Хримлі. – Донецьк: Донецький національний університет, 2007. – 20 с.
197. Цвік М. Про сучасне праворозуміння / М. Цвік // Вісник Академії правових наук України. – 2001. – № 4. – С.3 – 13.
198. Цимбалюк М. М. Онтологія правосвідомості: теорія та реальність: монографія / М. М. Цимбалюк. – К.: Атіка, 2008. – 288 с.
199. Цимбалюк М. М. Цивілізаційна цінність права у демократичному суспільстві / М. М. Цимбалюк // Право України. – 2003. – № 2. – С. 65–69.
200. Ципеліус Р. Філософія права: підручник / Р. Ципеліус; пер. з нім. Є. М. Причепій. – К.: Тандем, 2000. – 300 с.
201. Черних Є. М. Об'єктивне і суб'єктивне право: теоретико-правові аспекти співвідношення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Є. М. Черних; Національна академія внутрішніх справ. – К., 2008. – 22 с.
202. Черних Є. М. Утворення об'єктивного і суб'єктивного права в національному праві України / Є. М. Черних // Держава і право. – 2005. – Вип. 28. – С. 68–75.
203. Черних Є. М. Цінність об'єктивного і суб'єктивного права / Є. М. Черних // Держава і право. – 2005. – Вип. 29. – С. 89–95.

204. Чубко Т. П. Глобалізація: поняття, вплив на сучасні державу і права / Т. П. Чубко // Форум права. – 2010. – № 1. – С. 396–405.
205. Шапп Я. О свободе морали и права / Я. Шапп // Государство и право. – 2002. – № 5. – С. 85–92.
206. Шахрай С. М. Государство и глобализация: методологические и политико-правовые проблемы / С. М. Шахрай. – М.: Моск. гос. ин-т междунар. отношений, 2002. – 261 с.
207. Шев'як О. В. Проблема дихотомії приватного і публічного права в сучасній юриспруденції: теоретико-методологічні аспекти / О. В. Шев'як // Держава і право. – 2010. – Вип. 47. – С. 81–88.
208. Шершеневич Г. Ф. Учебник торгового права / Г. Ф. Шершеневич. – М.: Издание Бр. Башмаковых, 1910. – 315 с.
209. Шишкин А. Ф. Из истории этических учений / А. Ф. Шишкин. – М.: Госполитиздат, 1959. – 343 с.
210. Шишко В. В. Культурологічні проблеми правотворчості: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права» / В. В. Шишко; Нац. акад. внутр. справ України МВС України. – К., 2004. – 17 с.
211. Щетинин С. А. Правовая глобализация: понятие и основные формы: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / Сергей Алексеевич Щетинин; Ростовский юридический институт МВД России. – Ростов-на-Дону, 2009. – 21 с.
212. Энгест Я. Некоторые проблемы научной этики / Я. Энгест. – М.: Издательство иностранной литературы, 1960. – 296 с.
213. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол. Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін. – К.: Укр. енцикл., 1999. – Т. 2: Д – Й. – 744 с.
214. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол. Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін. – К.: Укр. енцикл., 2003. – Т. 5: П – С. – 736 с.
215. Яковюк І. Генезис правової культури об'єднаної Європи / І. Яковюк // Право України. – 2008. – № 11. – С. 114–120.

216. Якуба Е. О. Право и нравственность как регуляторы общественных отношений при социализме: монография / Е. О. Якуба. – Х.: Изд-во ХГУ, 1970.– 286 с.

217. Robertson R. Globality, Global Culture, and Images of World Order / R. Robertson // Social Change and Modernity. – Berkeley, 1992. – P. 396.

ЗАТВЕРДЖУЮ

В.о. ректора

Львівського державного
університету внутрішніх справкандидат юридичних наук, доцент
полковник міліції**В.В. Серета**

2014

АКТ08.06.2014

м. Львів

№ 24

Про впровадження результатів дисертації
Петрович Зоряни Зенонівни на
здобуття наукового ступеня кандидата
юридичних наук за темою «Філософсько-
правове розуміння взаємозв'язку
соціуму і права» у навчальний процес

ПІДСТАВА:

наказ ректора Львівського державного університету
внутрішніх справ від 24 вересня 2012 року № 431

Уклала експертна комісія з виявлення, узагальнення та впровадження
позитивного досвіду роботи у складі:

- начальника відділу організації наукової роботи, доктор юридичних наук, доцента полковника міліції Балинської О.М.;
- начальника навчально-методичного центру, кандидата юридичних наук полковника міліції Рибак О.Г.;
- завідувача кафедри теорії та історії держави і права, доктора юридичних наук, професора Кельмана М.С.

Комісія відповідно до наказу по університету від 24 вересня 2012 р.
№ 431 розглянула й узагальнила наукові праці Петрович З.З. за темою
дисертації «Філософсько-правове розуміння взаємозв'язку соціуму і права».

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Петрович З.З. Соціальні аспекти ціннісних орієнтирів у праві /
З.З. Петрович // Науковий Вісник Львівського державного університету
внутрішніх справ. – 2011. – № 1 (1). – С. 225–234.

2. Петрович З.З. Поняття та сутність соціуму як категорії філософії
права / З.З. Петрович // Проблеми правознавства та правоохоронної
діяльності. – 2011. – № 4. – С. 23–28.

3. Петрович З.З. Філософсько-правова типологізація суспільства / З.З. Петрович // Науковий Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2012. – № 3. – С. 494–502.

4. Петрович З.З. Вплив моралі на правосвідомість особи: філософсько-правовий вимір / З.З. Петрович // Науковий Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2013. – № 4. – С. 496–505.

5. Петрович З.З. Культурно-правовий опыт: историко-цивилизационные аспекты / З.З. Петрович // Вестник Академии МВД Республики Беларусь. – 2013. – № 2 (26). – С. 216–219.

6. Петрович З.З. Духовно-культурный феномен современного права / З.З. Петрович [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://pnojurnal.files.wordpress.com/2014/02/pdf_140155.pdf.

7. Петрович З.З. Соціум як базова основа державотворення / З.З. Петрович // Теоретичні та філософсько-правові аспекти державотворення та правотворення в Україні: матер. Міжнар. наук.-практ. конферен. (м. Львів, 14 травня 2010 р.). – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2010. – С. 170–174.

8. Петрович З.З. Проблеми взаємодії права і моралі у сучасному суспільстві / З.З. Петрович // Моральні основи права: матер. Міжнар. наук.-практ. конферен. (м. Івано-Франківськ, 16 грудня 2010 р.). – Івано-Франківськ: Прикарпатський юридичний інститут ЛьвДУВС, 2010. – С. 186–189.

9. Петрович З.З. Вплив правової культури на право творення та державотворення в Україні / З.З. Петрович // Проблеми державотворення та правотворення в Україні: матер. рег. круг. столу (м. Львів, 18 лютого 2011 р.). – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011. – С. 303–307.

10. Петрович З.З. Вплив моральних чинників на правове регулювання суспільних відносин у сучасному соціумі / З.З. Петрович // Правове регулювання суспільних відносин: актуальні проблеми та вимоги сьогодення: матер. Міжнар. наук.-практ. конферен. (м. Запоріжжя, 31 березня 2011 р.). – Запоріжжя: Запорізька міська громадська організація «Істина», 2011. – С. 45–47.

11. Петрович З.З. Правовий звичай як форма вираження права в сучасному суспільстві / З.З. Петрович // Форум молодих науковців: матер. конф. (м. Львів, 22 травня 2011 р.). – Львів: Тріада Плюс, 2011. – С. 90–93.

12. Петрович З.З. Проблеми глобальної трансформації соціуму / З.З. Петрович // Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні: матер. наук. конферен. (м. Львів, 30 вересня 2011 р.). – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011. – С. 180–183.

13. Петрович З.З. Поняття правової доктрини як безпосереднього джерела права / З.З. Петрович // Державотворення та правотворення в Україні крізь призму дотримання прав людини: ретроспектива, сучасні проблеми та наукове прогнозування: матер. Всеукр. круг. столу (м. Львів, 9 грудня 2011 р.). – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011. – С. 326–329.

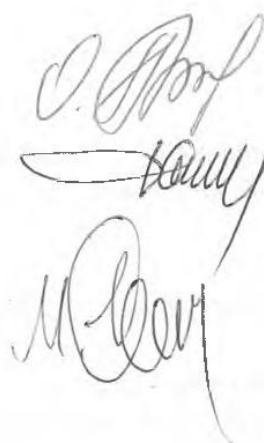
14. Петрович З.З. Співвідношення природного та позитивного права у філософії права / З.З. Петрович // Актуальні проблеми юридичної науки:

матер. Міжнар. наук.-практ. конферен. (м. Київ, 14 грудня 2012 р.). – К.: Національна академія управління, 2012. – С. 102–105.

15. Петрович З.З. Соціальні аспекти цінності права: сучасне трактування / З.З. Петрович // Правове життя сучасної України: матер. Міжнар. наук.-практ. конферен. (м. Одеса 16–17 травня 2013 р.). – Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2013. – С. 45–47.

На основі проведеного аналізу комісія дійшла висновку, що подані наукові праці Петрович З.З. містять науково обґрунтовані теоретичні положення і практичні рекомендації та запроваджені для використання у навчальному процесі Львівського державного університету внутрішніх справ, зокрема при викладанні навчальних дисциплін «Теорія держави і права», «Соціологія права», «Філософія права», «Проблеми теорії держави і права», «Проблеми філософії права», а також можуть бути рекомендовані до вивчення під час самостійної роботи курсантів та студентів.

Члени комісії:



О.М. Балинська

О.Г. Рибак

М.С. Кельман